

Osmanlı Tefsir Geleneğinde Besmele Risaleleri Literatürü

Süleyman Gür*

Öz

Osmanlı döneminde tefsir alanında çok sayıda eser yazılmıştır. Bu eserlerin büyük bir bölümü sûre ve âyet tefsirlerine dairdir. Âyet tefsirleri arasında da besmeleye ayrı bir önem verilmiştir. Şüphesiz bunda bismelenin Kur'an'ın girişi ve özeti kabul edilmesinin ve faziletine dair çok sayıda rivayetin bulunmasının etkisi olmuştur. Bundan dolayı ulema besmeleyi tefsir, kıraat ve fıkıh gibi ilim dallarında yazılan eserlerde ele aldıkları gibi, onu bütün yönleriyle izah etmek üzere müstakil eserler de telif etmişlerdir. Ancak bu eserlerin önemli bir bölümü kütüphanelerde yazmalar halindedir. Bu çalışma ile gerek sözkonusu yazma eserlerin gün yüzüne çıkartılması, gerekse matbu risâlelerin tanıtılması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, besmele, tefsir, yazma eser, literatür.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, Trabzon/Türkiye, suleymangur@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-7515-136X

Literature of the Bismillah Risala in The Ottoman Tafsir Tradition

Abstract

Many books were written in the field of tafsir in the Ottoman period. Many of these books are related to the commentaries of the surah and the verses. Among the Qur'anic commentaries, bismillah has a special importance because it is regarded not only as the introduction and the summary of the Qur'an but also its virtue is confirmed by so many narrative accounts. For this reason, scholars discuss besmele in the Works written in the field of tafsir, qiraat and fiqh. They also produce specific Works in order to elucidate besmele in all its aspects. However, most of these Works are present as manuscripts in the libraries. With this study, it is aimed both to rediscover these manuscripts and to introduce printed booklets.

Keywords: Ottoman, bismillah, tafsir, manuscripts, literature.

Giriş

İslâm'dan önce Araplar işlerine bazen “bismi'l-lât ve'l-uzzâ/العزى واللات” şeklinde,¹ bazen de “bismikellahümme/بسمك اللهم” diye başlarlardı.² Bu adet Hûd sûresinde geçen “bismillâhi mecrâhâ.../بسم الله مجريها/” âyeti (11/41) nazil oluncaya kadar devam etti. Bu tarihten sonra Hz. Peygamber'in emriyle “bismillâh/بسم الله” lafzı kullanılmaya başlandı. İsrâ suresindeki “kulidullahe evidurrahmân/قل ادعوا للرحمن الرحمن” ayeti (17/110) nazil olduktan sonra ise bir müddet “bismillahirrahmân/بسم الله الرحمن بسم الله” ifadesi kullanıldı. Nihâyet Neml sûresinin “innehu min Süleymâne ve innehu bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm/إنه من سليمان وأنه بسم الله الرحمن الرحيم” ayeti (27/30) indikten sonra besmele son şeklini aldı.³

Besmele ile başlanılmayan her önemli işin neticesiz kalacağına dair hadis⁴ başta olmak üzere besmelenin Tevbe sûresi hariç her sûrenin başında ve Neml sûresinin 30. âyetinde zikredilmesi, belli ibadetlerde⁵ ve hayvan kesiminde besmele çekmenin gerekliliği,⁶ Hz. Peygamber'in değişik vesilelerle besmele çekmesi, besmele çekmeyi⁷ ve yazmayı tavsiye etmesi gibi nedenlerden dolayı besmele Müslümanların dini ve dünyevi hayatlarında ayrı bir yere ve öneme sahip olmuştur. Yemek, içmek, yatmak, kalkmak, okumak, yazmak, çalışmak gibi helal ve meşru işlere başlarken her daim söylenmiş,⁸ Hz. Peygamber'in sözlü ve fiilî sünnetinin tesiriyle müslümanlar arasında sözlü olduğu kadar yazıda da en çok

1 Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmi'zi 't-Tenzîl ve 'Uyûni 'l-Ekâvil fi Vücûhi 't-Te'vîl*, thk., Halil Me'mûn, Beyrût, Dâru'l-Marife, 2009, I, 25.

2 Cevâd Ali, *Târîhu 'l-Arab Kable 'l-İslam*, Bağdad, 1377/1957, VI, 303.

3 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Kurtûbî, *el-Câmi 'li Ahkâmi 'l-Kur'ân*, thk, Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Lübnân, Müessesetü'r-Risâle, 2006, I, 144.

4 Hadisin metni “كل أمر ذي بال لم يبدأ فيه ببسم الله الرحمن الرحيم أقطع” şeklindedir. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîp el-Bağdâdî, *el-Câmi 'li Ahlâki 'r-Râvi ve Âdâbi 's-Sâmi'*, thk, Mahmut Tahhan, Riyad, Mektebetü'l-Meârif, 1989, II, 69, nr. 1209; İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu 'l-Hafâ ve Müzîlü 'l-İlbâs ammâ-Ştehera mine 'l-Ehâdisi alâ Elsineti 'n-Nâs*, Beyrut, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1997, II, 109; Bu rivayetin meşhur olan diğer versiyonları şöyledir: “كل كلام أو أمر ذي بال لا يفتح بذكر الله عزَّ وجلَّ فهو أوتر” Ebû'l-Hasen Ali b Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü 'd-Dârekutnî*, thk., Şuayb Arnavut, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2004, I, 427; “كل كلام لا يبدأ فيه بحمد الله فهو أجزم” Ebû Dâvûd, Edeb 18, nr. 4840; “كل أمر ذي بال، لا يبدأ فيه بالحمد أقطع” İbn Mâce, Nikah 19, nr. 1894.

5 İbn Mâce, Taharet 41, nr. 398; Tirmizî, Tahâret 20, nr. 25.

6 el-En'âm 6/121; el-Mâide 5/4.

7 Buhârî, Et'ime, 70, nr. 5376; Ebû Dâvûd, Et'ime 18, nr. 3777, İbn Mâce, Et'ime 8, nr. 3267.

8 Mustafa b. Halil ez-Zağrâvî, *Risâletü 'l-Besmele*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1269, s. 21; Gözübüyükzâde İbrahim Efendi, *Mecmu'atü 'r-Resâil*, İstanbul, Dârü't-Tıbaâtü'l-Âmire, 1274, s. 6.

tekrarlanan, gerek teberrüken gerek usulen gerekse tezyimî olarak çeşitli şekillerde en fazla yazılan âyetlerin başında yer almıştır.⁹ Besmele bütün bu özelliklerinden dolayı, bir anlamda Kur'an'ın özeti kabul edilmiş, peygamberleri ve kitapları birbirine bağlayan manevi bir bağ olarak görülmüştür.¹⁰

Bu yüzden izahına büyük önem verilmiş, tefsir, kıraat ve fıkıh kitaplarında, istiâze ve Fatiha tefsiri hakkında kaleme alınan bazı eserlerde, hat sanatında, Arap, Fars ve Türk edebiyatında her yönüyle ele alınmıştır.¹¹ Ayrıca “Bütün ilimler bismelenin ‘bâ’sında derç olunmuştur” fikriyle Hz. Ali’den rivayet edilen “Eğer yazmak isteseydim bismelenin ‘bâ’sı hakkında deve yükü kitap yazardım” sözüyle bismelenin ihtiva ettiği kutsal ve mühim mânâ, Türk-İslâm toplum hayatında önemli bir yer tutmasını sağlamış, birçok mutasavvıf besmeleyi şerh etme yoluna gitmiş ve çeşitli eserler vücuda getirmişlerdir.¹²

Besmele genelde bu şekilde muhtelif ilim dalları ile ilgili eserlerde bir bölüm olarak tahlil edilmekle birlikte, müstakil eserlere de konu olmuştur. Umumiyetle *Besmele Tefsiri*, *Besmele Şerhi*, *Besmele Risâlesi* gibi isimlerle anılan bu eserlerde, besmele hakkında, önceki eserlerde anlaşılması güç olan hususlar izah edilmekte, eksikler giderilmekte, bismelenin lafzî ve manevî yönü üzerinde durulmakta, önemine değinilmekte, fezaili ve esrârî anlatılmaktadır. Bazı besmele risâlelerinde besmele ile ilgili hususlara ilaveten hamdele ve salvelenin de izah edildiği görülmektedir. Bu alanda yazılan müstakil eserlerin ilkinin, Zeccâc’ın (311/923), besmeleyi oluşturan dört lafzı; mana, usûl, iştikâk, i’rab, tertib ve diğer yönlerden incelediği *Kitâbü’l-İbâne ve’l-Tefhîm ‘ân Ma’âni Bismillâhirrahmânirrahîm* adlı eseri olduğu ifade edilmektedir.¹³ Türklerin bu alanda yazdığı ilk müstakil eser ise tespit edebildiğimiz kadarıyla Hacı Bektâş-ı Velî’nin (669/1271 [?]) *Kitâb-ı Tefsîr-i Besmele Ma’a Makâlât-ı Hâcî Bektâş* adlı eseridir. Besmele okumanın faziletleri ve tasavvufî istilahların genişçe yer aldığı eserin tek nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi nr. 3536’da bulunmaktadır. Osmanlı uleması içerisinde ilk müstakil besmele tefsiri ise Dâvûdî Kayserî’nin (751/1350), değişik

9 M. Uğur Derman - Mustafa Uzun, “Besmele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 05, s. 533.

10 Kurtûbî, *a.g.e.*, I, 142; Ziya Şen, “İstiâze ve Besmele”, *Diyanet İlmî Dergi*, sayı 1, 2004, s. 91-100.

11 Mehmet Kaya, “Tefsir Ekolleri Perspektifinden Kur’an’ın Çok Boyutlu Yorumu: Besmele Örneği”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt, 14, sayı, 27, 2015/1, s. 85.

12 Mahmud Sami Ramazanoğlu, *Fatiha Suresi Tefsiri*, İstanbul, 1984, s. 17; Hamiye Duran, “Besmele Tefsiri”, *Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, Bahar 2005/33, s. 459-473.

13 İbrahim Yıldız, “Ebû İshâk ez-Zeccâc’ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (2015/1), s. 52.

kütüphanelerde nüshaları bulunan *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlâti'l-Kâşâniye* adlı risâlesidir.

İslam dünyasının birçok yerinde müstakil besmele tefsirlerini görmek mümkün olmakla birlikte Osmanlı¹⁴ coğrafyasında bu türün örneklerinin çok yaygın olduğu söylenebilir. Gerçi Osmanlı uleması sadece besmeleyi değil; Kur'ân'ın bütünü, bir cüzünü, bir sûresini ya da bir âyetini ele alan çok sayıda tefsir yazmışlardır. Bu tefsirlerin önemli bir bölümü kütüphanelerimizde ve aile kitaplıklarında yazmalar halinde bulunmaktadır. Bir kısmı ise matbudur. Bütün bu tefsir mirasının ortaya çıkartılması büyük bir önem arz etmektedir. Gerçi son yıllarda ülkemizde Osmanlı dönemi ile ilgili olarak yapılan akademik çalışmalar ve yazma eser kütüphanelerindeki kataloglama faaliyetleri bu mirasının gün yüzüne çıkmasına büyük bir katkı sağlamıştır. Ancak bu çalışmalar henüz yeterli düzeyde değildir. Besmele risâleleri ile ilgili de bugüne kadar eser merkezli birkaç makale yazılmıştır.¹⁵ Ancak onları bir bütün olarak ele alan müstakil bir çalışma henüz yapılmış değildir. Bundan dolayı biz de bu alandaki boşluğu doldurmak üzere, Osmanlı tefsir mirasının önemli bir halkası olduğunu düşündüğümüz besmele risâlelerini tanıtmayı uygun gördük. Yapılan bu çalışma ile Osmanlı ulemasının konu ile ilgili bütün eserlerini bir arada görme, evsaf ve muhtevalarına dair özet bilgi edinme imkanı ortaya çıkacaktır. Hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmayan bazı müellifler de ilim erbabının dikkatine sunulacaktır. Ayrıca araştırmacılara kolaylık olsun diye, İslam dünyasında bugüne kadar yazılan ve müellifi belli olan besmele risâlelerinin toplu listesi takdim edilecektir. Müellifi belli olmayan risâlelere ise yer verilmeyecektir.

14 “Osmanlı” ifadesi ile neyin kastedildiğinin tespit edilmesi gerekir. Zira bu ifade, küçük bir alanda ortaya çıkarak, yaklaşık 400 yıllık zaman diliminde milyonlarca kilometre kare genişleyen, sonraki 200 yıllık zaman diliminde daralarak Anadolu’ya hapsolan, çok değişken ve hareketli bir coğrafyayı ve toplamda 625 yıla yaklaşan çok uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Öte yandan genişleyen bu coğrafya, Türk, Kürt, Arap vb. çok farklı ırkların, Türkçe, Arapça, Rumca vb. çok farklı dillerin bir araya geldiği karışık bir toplumsal yapıyı anlatmaktadır. (Muhammed Abay, “Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, cilt 9, sayı 18, 2011, s. 68.). Biz bu çalışmada “Osmanlı” ifadesi ile Anadolu, Balıkanlar ve Kırım gibi kendisini biraz da Osmanlı ile özdeş gören bölgelerde yetişen Türklerin kaleme aldıkları besmele tefsirlerine yer vereceğiz.

15 Ali Can, “Ebû Saîd El-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 14, sayı 1, 2012, s. 1-73; Yakup Yüksel, “Beydâvî Tefsiri'nde Besmele Tahlili”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 14, sayı 26, (2012/2) s. 91-107; Kaya, a.g.m., s. 83-116; Yıldız, a.g.m., s. 33-64; Tuğrul Tezcan, “Besmele Şerhi ve Risâletü'n-Nûriyye'de Dâvûd Karsî'nin Tefsir Yöntemi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt 5, sayı, 4, 2016 (Nisan Özel), s. 824-849.

Osmanlı ulemasınca yazılan besmele tefsirlerinin büyük çoğunluğu Arapça'dır. Bunda şüphesiz Osmanlıda ilim dilinin Arapça olmasının etkisi büyüktür. Bir diğer neden ise muhatap kitledir. Bu risâleler daha ziyade ilim erbabı için yazılmışlardır. Muhatap kitlesi halk olan risâlelerin ise Türkçe olarak telif edildikleri ve daha sade bir anlatıma sahip oldukları görülmektedir. Yine bu tefsirlerin önemli bir bölümü yazma, bir kısmı ise matbudur. Gerek yazma gerek matbu nüshalar tanıtılırken ulaşılan nüsha üzerinden eserin muhtevasına dair özet bilgiler verilmiş ve varsa diğer nüshalarına da işaret edilmiştir. Ayrıca hayatları hakkında bilgi bulunabilen müelliflerin kısa biyografilerine de yer verilmiştir. Eserler, müellif adlarının alfabetik sıralaması dikkate alınarak tanıtılmıştır.

Eserlerin tespitinde kütüphane kataloglarından (elektronik ve matbu) ve bibliyografik kaynaklardan faydalanılmıştır. Ancak zaman zaman eserlerin künye bilgisine dair kütüphane tespit fişleri ve kataloglardaki çeşitli hatalardan dolayı bazı güçlüklerle karşılaşmıştır. Örneğin kayıtlarda besmele risâlesi olarak geçen bazı eserlerin besmele ile alakasının olmadığı ya da bir müellife isnad edilen bir eserin aslında başka bir yazara ait olduğu görülmüştür. Bu kısa girişten sonra Osmanlı dönemi müstakil besmele tefsirlerinin tanıtımına geçilecektir.

I. Dili Arapça Olanlar

Bu çalışma esnasında inceleme imkanı bulduğumuz toplam 51 müstakil besmele tefsirinin 45 tanesinin Arapça telif edildikleri görülmüştür. Bu, oldukça yüksek bir orandır. Ayrıca Osmanlı ulemasının Arapça'ya vukufiyetini ve Arap diline ne denli önem verdiklerini göstermesi bakımından da önemlidir. Bu kısımda önce 39 adet yazma risâle ele alınacak, ardından 6 adet matbu eser tanıtılacaktır.

A. Yazma Olanlar

Abdullah b. Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Konevî el-Hâdimî (1192/1778)

Abdullah el-Hâdimî, Konya'nın Hâdim kasabasında doğdu. Babasının medresesinde tahsil gördü ve vefatından sonra onun yerine Hâdim müftüsü oldu. 1192/1778 yılında Hâdim'de vefat etti.¹⁶ Kaynaklarda Hâdimî'ye çok sayıda eser nisbet edilmektedir. Bu eserlerin bir kısmının ona aidiyeti kesin olmakla birlikte bir kısmının babasına ait olduğu düşünülmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi kataloglarında Ebû Saîd Hâdimî'ye ait eserlerin birçoğunun oğlu Abdullah'a nisbet edilmesi, babasının risâlelerini kendi defterlerine yazmasından kaynaklanmış ol-

16 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333, I, 298.

malıdır.¹⁷ Babasının *Şerhu'l-Besmele* adlı risâlesi için de benzer bir durum sözkonusudur. Zira Süleymaniye Kütüphanesi Denizli Bölümü nr. 389'da yer alan 28 varaklık *Şerhu'l-Besmele* başlığını taşıyan risâle, Abdullah el-Hâdimî'ye nisbet edilmiştir. Oysa yaptığımız incelemede bu eserin babası Ebû Saîd'e ait olduğu tespit edilmiştir. Ancak Abdullah el-Hâdimî'nin de besmeleye dair bir risâlesi olup aşağıda hakkında bilgi verilecektir.

Hâşiye ala Şerhi'l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü nr. 5311/4, vr. 108b-110b.

Risâle, bir mecmuanın içerisinde yer almakta olup öncesinde babası Ebû Saîd el-Hâdimî'nin *Şerhu'l-Besmele* adlı eseri bulunmaktadır. Ebû Saîd'in risâlesi, 1182 yılında Ebû Bekir b. Mustafa b. Ali adlı bir zât tarafından istinsah edilmiştir. Abdullah el-Hâdimî'nin risâlesi de 1182'de istinsah edilmiş olup müstensih adı kayıtlı değildir. Ancak hat benzerliği aynı kişi tarafından istinsah edilmiş olabileceği izlenimi vermektedir. Eserin Abdullah el-Hâdimî'ye aidiyeti kesindir. Zira risâle, "Abdullah b. Ebi Saîd el-Hâdimî der ki" şeklinde başlamaktadır. Eser adı, katalog kaydını tutan görevli tarafından verilmiş olmalıdır. Başka bir nüshasına rastlanılamamıştır

Müellif risâleye, besmelenin başında bulunan "ba" harfinin istiane ve mu-sahabe manasının her ikisine de ihtimali olduğunu, müfessirlerin bu iki manayı da caiz gördüklerini, ancak tercih konusunda birbirlerinden farklı düşündüklerini söyleyerek başlar. Devamla, istiane manası esas alındığında bunun tâ işin başında kulun acziyetini itiraf etmek, Allah'ın kulların fiillerinin yaratıcısı olduğunu bildirmek gibi anlamlar ifade edeceğini belirtir. [108b] Musahabe manasının istiânenen daha yaygın olduğunu ve çeşitli vecihlerinin bulunduğunu ifade eder ve Sa'düddîn Teftâzânî, Sâhibu'l-Keşşâf (Zemahşerî), Şerefüddîn et-Tîbî gibi alimlerin görüşlerinden istifadeyle bu konuyu beş maddede çeşitli örnekler üzerinden açıklar. [109a-110b] Görebildiğimiz kadarıyla müellif risâlede, sadece besmeledeki "ba" edatı ile ilgili hususları ele almaktadır. Bunun dışındaki konulara ise temas etmemektedir. Dolayısıyla muhtevayı dikkate alarak eserin *Şerhu Bai'l-Besmele* şeklinde isimlendirilmesi daha uygundur.

17 Bursalı, a.g.e., I, 298; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musanîfin*, tsh. Kilisli Rifat Bilge, İbnülemin Mahmûd Kemâl İnal, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951, II, 333; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Dimeşk, Müessesetü'r-Risâle, 1957, II, 292; Ferhat Koca, "Hâdimî Abdullah", *DİA*, cilt 15, s. 24.

Abdullah b. Muhammed el-Bosnevî -Şârih-i Fusûs- (1054/1644)

Aslen Bosnalı olan Abdullah b. Muhammed Efendi, 992\1584 tarihinde Bosna'da doğdu. “Şârih-i Fusûs” diye ün saldı. Aynı zamanda “Bosnevî”, “Abdî” ve Bosna'da özellikle “Gâibî” olarak da tanındı. Tahsiline doğum yeri olan Bosna'da başlayıp İstanbul'da tamamladı, daha sonra Bursa'ya giderek Şeyh Hasan Kabâdûz'a intisab etti. Ömrünün sonlarına doğru Konya'ya yerleşti ve 1054/1644'de orada vefat etti. Abdullah Efendi, Bayramî tarikatının Melâmiye kolunun önemli şeyhleri arasında gösterilmektedir. Değişik ilim dallarına ait altmışın üzerinde eser telif etmiş olup bu eserlerinde tasavvufî tema ağır basmaktadır. On altı eseri doğrudan tefsirle ilgilidir.¹⁸

Refu'l-Hicâb fi'ttisali'l-Besmele bi-Fâtihati'l-Kitab

Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi Bölümü nr. 2129/5, vr. 47b-48a.

Abdullah b. Muhammed el-Bosnevî'nin bu eseri, kendisine ait çeşitli risâlelerin bulunduğu bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Müellif hattı olduğu anlaşılan risâlenin yazım tarihi 1036/1626 yılı Ramazan ayıdır. Eser adı müellif tarafından konulmuştur. Başka bir nüshasına ulaşılamamıştır.

Müellif iki sayfalık bu küçük risâlede Fatîha süresini okurken, Besmele'yi Fatîha'ya birleştirip, “Bismillâhirrahmânirrahîm'il-hamdü lillâhi...” şeklinde kesmeden bir nefeste okumanın faziletine dair çeşitli rivayetleri naklederek birtakım işari yorumlar yapmaktadır. Bunlardan birisi bazı tasavvufî eserlerde de¹⁹ geçen şu rivayettir: “Muhammed Mustafa (s.a.v.) Cebrail'den, o da Mikail'den, o da İsrâfil'den şöyle nakletmiştir: Allah Teâlâ buyurdu ki: “Ey İsrâfil! İzzetim ve celalim, cömertliğim ve keremim hakkı için, kim, ‘bismillâhirrahmânirrahîm’i Fâtîha'ya bitişik olarak (yani “bismillâhirrahmânirrahîm'il-hamdü lillâhi...şeklinde) bir kere okursa; şahit olun ki, ben onu mağfîret ederim. İyiliklerini kabul eder, kötülüklerini affederim. Dilini ateşle yakmam. Onu kabir azabından ve büyük korkudan (kıyamet günü fezaul'ekber'den) kurtarırım...” [47b]

18 Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekayii'l-Fudalâ (Şekaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri içinde)*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989, I (3), 349-350; Bursalı, *a.g.e.*, I, 43; Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 436-437; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 257; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabîn ve'l-Müsteşrikin* (I-VIII), Beyrut, Dâru'l-İlmi'l-Mellâyin, 1995, IV, 101-102; Mustafa Kara, “Abdullah Bosnevî”, *DİA*, cilt 1, s. 87; İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2011, s. 36-37; Malik Bankır, “Telif ve Tercüme Bir Eser: Şerh-i Cezire-i Mesnevî”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 27, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, Erzurum 2005, s. 155-168.

19 Bursevî, tefsirinde bu rivayete, İbn Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserinden naklen yer vermiştir. Bkz., İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kurân*, Beyrût, Dâru'l-Fikr, I, 9-10.

Müellife göre, besmeleyi bu usulle, yani Fatiha'ya bitişik olarak okumak caiz, hatta son derece faziletli bir okuyuştur. Kul, bu okuyuşla Allah'ı zikretmiş, O'na şükretmiş ve O'na yaklaşmış olur. Dolayısıyla onun için perdeler kalkar, kapılar açılır. Birçok ilahi sırra mazhar olur. Beka alemiyle bağlantı kurar, gaybı temaşa eder. Allah da onu bağışlar, anar, görür, gözetir ve himaye eder. [47b-48a]

Abdurrahmân el-İzmirî²⁰

Tefsîrû'l-Besmele

Milli Kütüphane, Yazmalar Bölümü nr. 428, vr. 127b-128a.

Abdurrahmân el-İzmirî tarafından kaleme alınan bir buçuk sayfalık bu küçük risâle, bir mecmuanın içerisinde. Risâlede telif tarihi ve istinsah kaydı yoktur. Eser hakkındaki tanıtıcı tek bilgi hâtimedede, bu eserin es-Seyyid Abdurrahmân el-İzmirî'ye ait olduğunu gösterir kayıttır. Eser adı muhtevadan hareketle tespit fişine yazılmıştır. Başka bir nüshasına rastlanamamıştır.

Müellif, bu risâlede, besmeleyi oluşturan beş kelime (ب، اسم، الله، الرحمن، الرحيم) ile ilgili ulemanın ortaya koyduğu görüşlerin kısa bir özetini verip, kaynaklardan hareketle, hangi kelimeyle ilgili kaç farklı ihtimalin bulunduğunu rakamlarla ifade eder.

Abdurrahmân el-Kayseri et-Tüffâhî (1220/1805'de sağ)²¹

Risâletü'l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, Denizli Bölümü nr. 392, vr. 1b-16b.

Risâle bir mecmuanın içerisinde. Müellif kendisini mukaddimedede, “Tüffâhî diye meşhur Abdurrahmân” şeklinde tanıtır. Hâtimedede, eserin telifini, Kayseri'de Hüseyin ve Veli Efendi'nin meclisinde tamamlandığını ifade eder. Ancak telif tarihini belirtmez. Ferâğ kaydında bu nüshanın 1220 senesinde Hâdimî'nin meclisinde istinsah edildiği (temme haze't-terakkum) kayıtlıdır. Müstensih adı belirtilmemiştir. Şimdilik ulaşılabilen tek nüshası budur.

Müellif, Kur'an'ın üslubuna uygun olarak eserlere besmele ile başlamanın doğru ve yerinde bir uygulama olduğunu ifade ederek eserine başlar. Devamla, “besmele ile başlanmayan her işin sonunun güdük olduğu” ve “hamd ile başlanmayan her işin sonunun kesik olduğu” şeklindeki rivayetlere atıfta bulunarak bu

20 Kaynaklarda Abdurrahman el-İzmirî adına rastlanmamıştır. Ancak kıraat alimi Mustafa b. Abdurrahman el-İzmirî (1154/1741) adı geçmektedir. Bkz., Bursalı, *a.g.e.*, II, 28; Tayyar Altıku-
laç, “İzmirî Mustafa”, *DİA*, cilt 23, s. 530. Bu zatın babası olma ihtimali olabilir.

21 Hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

iki rivayeti mukayese eder. Aralarında herhangi bir tenakuzun olmadığını belir-
tir. Söz konusu hadislerle ilgili rivayet farklılıklarına dikkat çeker ve ، أقطع، أبت،
تسمية، بسم الله الرحمن الرحيم، بسم الله، بسملة، gibi lafızları ele alıp soru-cevap üslubuyla
bazı değerlendirmelerde bulunur. Besmedeki her kelimeyi sarf, nahiv, iştikak ve
belagat açısından tefsir eder. Dil ekollerinin konu ile ilgili yaklaşımlarını zikre-
der, ardından bir tercihte de bulunur. Yer yer Ehl-i sünnet ve Mu'tezile alimleri
arasındaki derin kelâmî tartışmalara girer. Müfessirlerin adını zikrederek çeşitli
tefsirlerden alıntılar yapar. [1b-5b]

Müellif, risâlenin geri kalan kısmında, zaman zaman besmele ile ilgili husus-
lara temas etse de, dikkatli bir gözle bakıldığında aslında onun bu bölümde ham-
dele ve salveleyi kelime kelime şerh ettiği ve risâle genelinde bu üç lafız üzerinde
yoğunlaştığı görülür. Dolayısıyla muhtevayı dikkate alarak eserin *Risâletü'l-Bes-
mele ve'l-Hamdele ve's-Salvele* şeklinde isimlendirilmesi daha uygundur.

Ahmed b. Abdullah el-Hâdimî

Ahmed b. Abdullah b. Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Matbaa-i Âmire tarafından
1290/1874 yılında Osmanlı Türkçesi ile basılan *Risâle-i Lâmi Ahd* adlı bir eseri
bulunmaktadır. Bir diğer eseri de aşağıda tanıtılacak olan *Risâle fî Beyani bâi
Bismillah* adlı risâledir. Müellif, besmele risâlesi sahibi meşhur alim Ebû Saîd
el-Hâdimî'nin (1176/1762) torunu, yine besmele Risâlesi sahibi Abdullah el-Hâ-
dimî'nin (1192/1778) ise oğlu olmalıdır.

Risâle fî Beyani bâi Bismillah

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi Bölü-
mü nr. 1280/1, vr. 1b-2a.

Bu risâle, çok sayıda küçük hacimli risâlenin yer aldığı bir mecmuanın içe-
risindedir. Mecmunun baş tarafında yer alan fihristte bu eser, *el-Müteallika fî bâi
Bismillâh* şeklinde kayıtlıdır. Telif ve istinsah tarihi belirtilmemiştir. Müellif adı
hâtimedede, “yazan üstâzünâ el-fâzıl Ahmed Efendi Hâdimizâde” şeklinde geçmek-
tedir. Bu ifadeden anlaşıldığına göre müellif nüshası değildir. Ancak müstensihin
adı da kaydedilmemiştir. Risâlenin başka bir nüshasına rastlanmamıştır.

Müellif bu küçük risâlenin 1b yüzünde “ba” harfi cerrinin müteallakı ile ilgili
hususları izah etmiştir. 2a yüzünde ise “ba” harfi cerrinin manaları üzerinde dur-
muştur. Besmele ile ilgili genel konulara ve besmeleyi oluşturan diğer kelimeler-
le alakalı hususlara ise hiç girmemiştir.

Daha önce Abdullah el-Hâdimî'nin besmelenin sadece “ba” harfini ele adlı
risâlesine yer vermiştik (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü nr. 5311/4).
Bu yüzden ilk anda bu iki Risâlenin aynı eser olduğunu, yanlışlıkla oğul Ahmed

el-Hâdimî'ye nisbet edilmiş olabileceğini düşündük. Ancak yaptığımız mukayese neticesinde her ikisinin de ayrı eserler olduğunu fark ettik. Anlaşılan o ki Ahmed el-Hâdimî de tıpkı babası Abdullah el-Hâdimî gibi besmelenin sadece “ba” harfini açıklayan bir risâle yazmıştır.

Ahmed b. Hasan el-Karamânî (1190/1776?)

Ahmed b. Hasan el-Karamanî'nin, tahminen 1190/1776 yılı civarında vefat ettiğine dair Bursalı Mehmet Tahir'in verdiği bilgiden başka hayatı hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz.²²

Tuhfetü'l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü nr. 4140/6, vr. 43b-51b.

Risâle bir mecmuanın içerisinde. Müellif ve eser adı dîbâceden alınmıştır. Telif tarihi ve istinsah kaydı yoktur. Eserin, Beyazıd Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Koleksiyonu (nr. 71, vr. 36) ile Süleymaniye Kütüphanesi A-Tekelioğlu Bölümü'nde (nr. 804, vr. 1b-7b) bulunan iki nüshasına daha ulaşılmıştır. Tekelioğlu'ndaki nüsha Süleyman b. Hüseyin adlı bir zât tarafından 1199'da istinsah edilmiştir. Bursalı Mehmet Tahir, Hamidiye'de bir nüshasının olduğunu²³ ifade etse de bu nüsha tespit edilememiştir.

Müellif mukaddimede, besmelenin bütün ilimleri ilgilendirmesine rağmen bu konuda yazılan eserlerin anlaşılmaktan uzak olduğunu, bundan dolayı böyle bir eseri yazmaya karar verdiğini ifade ederek risâleyi yazmadaki amacını belirtir. [43b] Eserini, bir mukaddime üç bab ve bir hâtimedden oluşacak şekilde tertip ettiğini söyler. Mukaddimede ana hatları ile besmele hakkında bilgi verir ve herşeye besmele ile başlamanın önemi üzerinde durur. [43b-44b] Birinci, ikinci ve üçüncü bölümde besmeleyi oluşturan kelimeleri tek tek ele alıp önceki kaynaklar ışığında tefsir eder. Hâtime ise, besmelenin faziletine dairdir. Müellif bu bölümde besmele ile ilgili hadis, tefsir ve tasavvuf eserlerinde yer alan fazilet rivayetlerine genişçe yer verir. [44b-47a] Risâlenin geri kalan kısmında hamdele ve salveleyi tahlil eder. [47a-51b]

Bursalı, bu eserin Ebû Saîd el-Hâdimî'nin *Şerh-u Besmele* isimli eserine yazılan şerhlerden biri olduğunu belirtir.²⁴ Ancak yapılan incelemede bu bilginin doğru olmadığı kanaatine varılmıştır. Zira Hâdimî'nin besmele risâlesi bu alandaki çalışmaların en hacimlilerinden biridir. Bu risâle ise ona göre oldukça küçüktür.

22 Bursalı, *a.g.e.*, I, 297.

23 Bursalı, *a.g.e.*, I, 297.

24 Bursalı, *a.g.e.*, I, 297; Doğan, *a.g.e.*, s. 265.

Muhteva olarak benzer yönleri olmakla birlikte bu benzerlikler birçok besmele risâlesinde göze çarpmaktadır. Öte yandan Karamânî'nin eseri besmele, hamdele ve salvele tefsiri iken Hâdimî'nin risâlesi sadece besmeleyle dairdir.

Ahmed Konevî Eşrefizâde

Müellifin hayatına dair kaynaklarda bilgi bulunmamıştır. Ancak aşağıda inceleyeceğimiz *Risâle fi'l-Besmele* adlı eserin hâtimesinden anlaşıldığına göre müellif Konyalıdır ve müftülük yapmıştır. Yaşadığı dönem kesin olarak bilinmemekle birlikte, söz konusu risâle 1197/1782 yılında istinsah edildiğine göre müellif bu tarihlerde ya da öncesinde yaşamış olmalıdır.

Risâle fi'l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, Serez Bölümü nr. 3851, vr. 202a-206b.

Eser, çok sayıda risâlenin bulunduğu bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Müsâ b. Süleyman tarafından 1197/1782 yılında istinsah edilmiştir. Telif tarihi belirtilmemiştir. Müellif adı kataloğa -muhtemelen hataen- Ahmed Esnelizâde olarak kaydedilmiştir. Zira ketebe kaydı dikkatli bir gözle incelendiğinde doğrusunun Eşrefizâde olduğu görülecektir. Eser adı muhtevadan hareketle görevli tarafından verilmiştir. Eserin başka bir nüshasına rastlanmamıştır.

Geleceğe göre yazma eserlere besmele, hamdele ve salvele ile başlanır. Ardından önsöz mahiyetinde bir mukaddimeye yer verilir. Ancak bu risâlede gelecekte farklı olarak “bismillâhirrahmânirrahîm” ibaresinden hemen sonra besmele tefsirine geçilir. Müellif ilk olarak “ba” harfi cerrinin mahzuf muteallakı ve manaları ile ilgili klasik kaynaklarda yer alan görüşleri ele alır. Kaynaklara atıflarda bulunur, nahivden örnekler verir, çeşitli âyetlerle istihâd eder. Eserlere besmele ile başlama geleneğinin Hz. Peygamber'in “Besmele ile başlanmayan her iş güdüktür.” hadisine dayandığını ifade eder. İlgili hadisteki rivayet farklarının neredeyse tamamına yer verir. Bu rivayeti, “Hamd ile başlanmayan her iş kesiktir.” hadisi ile mukayese eder. Her iki hadiste yer alan “ba” edatına verilecek anlamlara göre bu iki rivayet arasında bir tenakuz olup olmayacağını tartışır. Burada besmele hakkında vârid olan rivayetleri derinlemesine tahlil eder. [202a-203b] Ardından “ism” lafzını ele alır ve kelimelerin itikadi mezhepler arasında çok tartışılan isim-müsemma-tesmiye konusunu karşıt görüşleri zikrederek uzun uzadıya tartışır. [204a-206a] Devamla “Allah” lafzının kökeni ile ilgili görüşlere kısaca temas eder. Son olarak “rahmân” ve “rahîm” lafızlarını inceler. Bu kısımda, sıfatların zâtın aynısı ve gayrısı olmasına dair Mu'tezile, Kerrâmiyye ve Eş'ariyye arasındaki meşhur tartışmalara da yer verir. [206b] Eserin muhtevası genel olarak birçok besmele risâlesi ile benzerlik arz eder.

Akdağlı Mustafa Efendi (1160/1747’li yıllar)

Adı Mustafa b. Ali el-Amâsî olup “Akdağlı” diye meşhurdur. Yakup Paşa Medresesi’nde ders vermiştir. *er-Risâletü’l-Hamdiyye*, *Menâfî’l-Ahyâr alâ Netâici’l-Efkâr* adlı eserleri vardır. Bazı kaynaklarda 1150/1737 yılında vefat ettiği kayıtlıdır.²⁵ Ancak hemen ifade etmek gerekir ki onun vefat tarihi ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Akdağlı ile ilgili yazma ve matbu eserlerden hareketle kapsamlı bir çalışma yapan ve müellifin *Hâzâ Kitâbun fî Bahsi Hurmeti’d-Duhân* adlı bir eserinin daha olduğunu bildiren Eyüp Öztürk, onun vefat yılı olarak 1150/1737, 1158/1746, 1160/1747 tarihlerinin zikredildiğini aktarmaktadır.²⁶ Araştırmamız esnasında denk geldiğimiz *Fevaidü’l-Hamdiyye* adlı eserden hareketle Bağdâdî ve Kehhâle’nin vefat tarihi olarak verdiği 1150 tarihinin yanlış olduğunu, diğerlerinden birinin ise doğru olabileceğini söyleyebiliriz. Zira Ömer b. Abdülgaffar, *Fevaidü’l-Hamdiyye* adlı bu eserinde, hocası Akdâğî ile 1155 yılında bu eserin yazımını istişare ettiğini ifade etmektedir. Eseri tamamladığı 1165 yılında ise hocasından bahsederken “Allah kabrini nurlandırın” ifadesini kullanmaktadır.²⁷ Bu bilgiye göre hocası bu tarihler arasında vefat etmiştir. Ancak mevcut verilere göre yılını tam olarak tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Ömer b. Abdülgaffar söz konusu eserde onunla ilgili ayrıca şu bilgileri de verir. Adı Mustafa el-Cebelî el-Beyzâî’dir (Akdağlı). Amasya şehrinin kuzeydoğusunda yer alan karye-i sûfî’de doğmuştur.²⁸

Risâle fi’l-Besmele

Bağdad el-Evkâf nr. 108/1 mecami’ 13857/4, vr. 2.

Katalog bilgisinde, 1179’da istinsah edilen bu eserin Akdağlı’ya (Amasyalı) ait olduğu bildirilmiştir.²⁹ Bütün aramalara rağmen başka bir nüshasına ulaşılamamıştır. Ancak, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0573_04, vr. 12b’de müellife ait *er-Risâletü’l-Hamdiyye* adlı esere ulaşılmıştır. Eserin serlevhasında başlık mahiyetinde ve eser hakkında bilgi vermek üzere “Hâzihî Risâletü’l-Hamdiyye li’ş-Şehir bi Akdâğî es-Sâkin bi Medîneti

25 Bağdâdî, *a.g.e.*, II, 446; Kehhâle, *a.g.e.*, III, 872.

26 Eyüp Öztürk, “Kadızedeli-Halvetî Kamplaşmasında Amasyalı Bir Âlim: Akdağlı Mustafa Efendi”, *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı – II*, Ankara, Kıbrıs Balıkanlar Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu Başkent Klişe Matbaacılık, 2017, s. 502.

27 Ömer b. Abdülgaffar, *Fevaidü’l-Hamdiyye fi Usuli’l-Meani’l-Şükriyye*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0573_04, vr. 16a.

28 Ömer b. Abdülgaffar, *a.g.e.*, vr. 15a.

29 *El-Fihrisü’ş-Şâmil li’l-Türâsi’l-Arabîyyi’l-İslâmiyyi’l-Mahtut*, *Ulumu’l-Kur’ân Mahtutatu’l-Tefsîr ve Ulumuhu*, nşr., Müessesetü Âli’l-Beyt, Amman, II, 1989, II, 838.

Amâsiyye” ibaresi mevcuttur. Müellif kısa dîbâcede kendisini Mustafa el-Cebeli diye tanıtmaktadır. Dolayısıyla Akdâğî ve Amâsî nisbeleri müstensih tarafından verilmiş olmalıdır. Müellif yarım sayfalık bu kısa risâlede besmele, hamdele ve salveleden sonra hamd kelimesinin iki meşhur iki de meşhur olmayan manasının olduğunu söyler ve ardından bunlara bazı ilaveler daha yaparak çarpımları neticesinde hamd lafzının 21474836475 manaya delâlet ettiğini ve bu rakamın daha da artırılabilceğini ifade eder. Bu risâlenin devamında ise (vr 12b-16a),³⁰ ayrı bir risâle olarak eserin şerhi yer almaktadır.

Dîbâceden anlaşıldığına göre bu şerh, talebesi Ömer b. Abdülgaffar tarafından yapılmış ve *Fevâidü'l-Hamdiyye fî Usûli'l-Meânî's-Şükriyye*³¹ şeklinde isimlendirilmiştir. [12a-b] Ömer b. Abdülgaffar, hocasına övgüler dizdikten sonra risâleyi şerhe başlar. Akdâğî'nin *er-Risâletü'l-Hamdiyye*'si “Bismillâhirrahmânirrahîm, el-hamdü lillâhi rabbi'l-alemin ve's-salatu ve's-selamu ala rasulina Muahmmed...” şeklinde başlayıp devam etmektedir. Yani besmele, hamdele ve salveleyi hiç açıklamamıştır. Ancak, hocası besmeleyi hiç açıklamadığı halde Ömer b. Abdülgaffar besmelenin şerhine yaklaşık bir sayfa ayırmıştır. Burada, eserlere besmele ile başlamanın nedeninin Kur'ân-ı Kerim'in metoduna ve Hz. Peygamber'in “Besmelesiz başlanmayan her işin sonu güdüktür.” hadisine uymak için olduğunu, besmele ile başlamanın hakiki, hamdele ile başlamanın izafi olduğundan dolayı, besmele ile ilgili rivayetin “Hamd ile başlanmayan her işin sonu kesiktir” hadisi ile çelişmediğini ifade etmektedir. Besmele ve hamdelerin birlikte zikredilmesinin Kur'ân'ın tertibine riayet için, besmelenin takdiminin ise kitap, sünnet ve icmadan dolayı olduğunu belirtmektedir. “Ba” harfi cerrinin mutteallakının mahzuf olduğu ve “bismillahi uellifu” şeklinde takdir edilebileceğini söyledikten sonra, besmele ile ilgili birkaç hususa daha temas etmekte, [13a] ardından hamd risâlesinin şerhine geçmektedir. [13b-16a]

Ömer b. Abdülgaffar hâtimede bu risâlenin şerhine hocası Akdâğî ile istişare ettikten sonra 1155/1792 yılı Safer ayının ortasında başladığını, daha sonra çalışmanın müsveddesini hocasının mülahaza ettiğini ve kendisine de bunları temize çekip yazmasını emrettiğini, bu faaliyetin de 1165 yılı Rebiulevvel ayının ilk Cuma günü sona erdiğini belirtir. Dolayısıyla, bu şerhteki besmele tefsiri kısmı bizzât Akdâğî tarafından yazılmasa da onun onayından geçtiği için kısmen ona

30 İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0573_04, vr 12b-16a. Bu şerh 1169 (ya da 1179) yılında Salih b. Hacı Muhammed el-Bosnevî tarafından istinsah edilmiştir.

31 *Fevâidü'l-Hamdiyye fî Usûli'l-Meânî's-Şükriyye* ismiyle Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü nr. 226'da, 1166/1753 yılında Turhallı Mehmed Derviş tarafından istinsah edilen bir nüshası ile Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey Bölümü nr. 142'de, 1165/1752 yılında istinsah edilen *Şerhu Risâleti'l-Hamdiyye li-Akdâğî* adında başka bir nüshası daha vardır.

ait olduğu söylenebilir. Öte yandan onun müstakil bir besmele risâlesi yazıp yazmadığı Bağdad el-Evkâf nr. 108/1’de bulunan nüshanın bulunup incelenmesi ile kesinlik kazanabilecektir. Ancak kanaatimize göre Ömer b. Abdülgaffar’ın *Fevaidü’l-Hamdiyye* adlı şerhindeki besmele tefsiri bölümü, müstakil bir risâleymiş gibi hataen Akdâğî’ye isnad edilmiştir. Zira o, ilgili risâlede besmeleyi şerh ettikten sonra, *er-Risâletü’l-Hamdiyye*’nin dîbâcesinde bulunan “ene efkaru’l ibad Mustafa el-Cebeli” ibaresini de yazmış ve onun hayatına dair kısa malumat vermek suretiyle şerh etmiştir. Bu açıklamalar görevli tarafından Mustafa el-Cebeli’nin (Akdâğî) risâlenin yazarı olduğu şeklinde algılanmış ve sehven risale ona nisbet edilmiş olabilir.

Akkirmânî Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevî (1174/1760)

Akkirmânî, aslen Kırım’ın Kefe şehrinden olan Hacı Hamid Mustafa’nın oğludur. Önemli bir alim ve devlet adamıdır. Bir süre müderrislik yaptıktan sonra İzmir mollası oldu. Ardından Mısır kadılığına getirildi. Daha sonra Saray-ı Hümayun Hocası olarak görev yaptı. Akabinde Mekke kadılığına tayin edildi ve 1174 Muharrem (Ağustos 1760) ayında orada vefat etti. Özellikle alet ilimlerinde ve yüksek ilimlerde derin bilgi sahibi olan Akkirmânî’nin telif ettiği eserlerin muhteva ve çeşitliliği dikkate alındığında onun XVIII. asır Osmanlı ilim, fikir ve kültür hayatına katkı sağlayan önemli bir alim olduğu söylenebilir. Zira o kalam, akaid, felsefe, hadis, fıkıh, tefsir ve dil konuları başta olmak üzere hemen her sahada eser kaleme almış ve bu eserler kısa sürede ilmi çevrelerce kabul görmüştür. Bunun en bariz göstergesi, eserlerinin önemli bir kısmının vefatından sonra Osmanlı’nın son dönemlerine kadar değişik baskılarının yapılması, diğerlerinin de çok sayıda yazma nüshasının çeşitli kütüphanelerde halen bulunuyor olmasıdır.³²

Risâletü’l-Besmele

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0573/01, vr. 1b-11b.

Risâle, içerisinde çeşitli besmele tefsirlerinin de bulunduğu bir mecmuanın baş tarafındadır. Zahriyede üç adet temellük kaydı vardır ve eser adı burada *Risâletü’l-Besmele ve’l-Hamdele ve’t-Tasliye* şeklinde geçmektedir. Serlevhada ise eser adı *Risâletü’l-Besmele*, meüllif adı Muhammed Akkirmânî olarak kayıtlıdır. Telif tarihi belirtilmemiştir. Risâle 1168/1754 yılında Salih b. Muhammed el-Bosnevî tarafından istinsah edilmiştir. Bu eserin, *Risâle fî Tefsiri’l-Besmele*,

32 Bursalı, *a.g.e.*, I, 214; Sâkıb Yıldız, “Akkirmânî”, *DİA*, 1989, cilt 2, s. 270; Ahmet Bozyiğit, “Akkirmânî’nin Felsefi Görüşleri”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s. 14.

Risâle fi'l-Besmele, Şerhu'l-Besmele, Risâle fi Şerhi'l-Besmele gibi isimlerle Türkiye'deki çeşitli kütüphanelerde onlarca yazma nüshası bulunmaktadır.³³

Akkirmânî mukaddimede, bu risâleyi talebeler için yazdığını ifade etmiş, besmelenin önemine dair bazı izahlar yapmış ve “besmelesiz başlanan her işin neticesiz kalacağına dair hadisi” kısaca ele almıştır. Ardından bir harf (ب) ve dört isimden (اسم، الله، الرحمن، الرحيم) meydana gelen besmeleyi gelenekte olduğu gibi tertip sırasına göre tek tek ele alarak tahlil etmiştir.

Muhteva ve metot bakımından besmele ile ilgili daha önce yapılan çalışmaların geneliyle benzerlik arz etmektedir. Dolayısıyla müellifin yorum ve açıklamaları daha ziyade dilbilimsel ağırlıklı olup zaman zaman felsefî ve kelâmî konulara da değindiği görülmektedir. Müellif kelimeleri iştikak, sarf, nahiv, belâgat, kitabet ve anlam yönünden ele almış, ne gibi görev ve fonksiyonlarının olduğunu izaha çalışmıştır. Harfî cerrin muteallakı, görevi, anlamları, isim lafzının ibarede yer alması, Allah lafzının kökeni, anlamları, rahmân ve rahîm isimlerinin iştikakları, özellikleri, yüklendikleri manalar, takdim-tehirleri gibi konuları tafsilatlı ve doyurucu bir şekilde okuyucuya aktarmıştır. Başta Beydâvî olmak üzere Zemahşerî, Râzî, Teftâzânî, Sekkâkî, Halil gibi tefsir ve dil alimlerine sık sık atıfta bulunmuştur. Sûre başlarındaki besmelenin müstakil bir âyet sayılıp sayılmaması, Fatiha'dan olup olmaması, namazda okunması gibi fikhî konulara ise hiç girmemiştir. Risâlenin ilk altı varacağı besmele, diğer varaklar ise hamdele ve salve hakkındadır.

Diyanet İslam Ansiklopedisi 'nde bu risâlenin matbu olduğu ifade edilmiştir.³⁴ Ancak bu bilgi yanlış olmalıdır. Zira Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı Bölümü nr. 523'te bulunan bir risâle, kütüphane kaydında besmele risâlesi olarak tanıtılmakta ve Akkirmânî'ye nisbet edilmektedir. Ayrıca İstanbul'da 1298/1880'de basıldığı belirtilmektedir. Oysa yaptığımız araştırmada bu yer numarasında İstanbul Uhuvvet Matbaası'nda 1327/1909'da basılan ve Kadı Abdullah Muhammed b. Selame b. Ca'fer el-Kuzâî tarafından derlenen *1200 Hadisi Şerif* isimli 55 sahifelik bir eserin bulunduğu ortaya çıkmıştır. *DİA*'da da, muhtemelen bu yanlış kayıttan dolayı, aynı yer numarası verilerek eserin matbu olduğu ifade edilmiştir.³⁵ Yapılan araştırmalar neticesinde bu risâlenin çok sayıda yazma nüshası tespit edildiği halde matbu bir nüshasına ulaşamadık. Eserin matbu olduğuna dair *DİA* ve yukarıdaki katalog kaydı dışında da hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

33 Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü nr. 1877; Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü nr. 291 ve 6378; Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Bölümü nr. 512'de yer alan nüshalar örnek olarak zikredilebilir.

34 Yıldız, *a.g.m.*, s. 270.

35 Yıldız, *a.g.m.*, 270.

Birgivî Muahammed Efendi (981/1573)

Zeynüddin Muhammed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî'nin asıl adı Mehmed, lakabı ise Takiyyüddin er-Rûmî'dir. İmam Birgivî olarak tanındı. 929/1521 yılında doğdu. İlk tahsilini Balıkesir'de müderris olan babasının yanında yaptı. Daha sonra İstanbul'a giderek çeşitli medreselerde dönemin önemli alimlerinden ders okudu. Tahsilini tamamladıktan sonra müderrislik başta olmak üzere başka bazı görevlerde de bulundu. Daha sonra Birgi'de yaptırılan medresenin müderrisliğine getirildi. Burada ilmî ehliyetiyle kısa zamanda meşhur oldu. Ondan ders almak isteyen pek çok talebe ülkenin her tarafından buraya akın etmeye başladı. Ömrünün geri kalan kısmını Birgi'de tedris, irşad ve telif faaliyetleriyle geçirmiş olması sebebiyle de Birgivî nisbesiyle şöhret buldu. 981/1573 yılında İstanbul seyahati sırasında vebaya yakalanarak vefat etti ve Birgi'ye getirilerek burada defnedildi. Arap dili grameri, ahlak-tasavvuf, fıkıh, akaid, tefsir-kıraat, hadis gibi sahalarda çoğu Arapça, birkaçı da Türkçe olmak üzere tesbit edilebilmiş altmışa yakın eseri bulunmaktadır.³⁶

Risâle fî Şerhi Bismillâh ve Ba'dı'l-Âyât

Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Bölümü nr. 1606, vr. 22b-24b.

Risâle bir mecmua içerisindedir. Katalog fişinde müellif Muhyiddin Muhammed b. Pir Ali el-Birgivî olarak tanıtılmıştır. Hâtimedeki kayıttan eserin 980/1572 yılında müellifin vefatından bir yıl önce telif edildiği anlaşılmaktadır. İstinsah tarihi yoktur. Risâlenin adı muhtevadan hareketle katalog kaydını tutan görevli tarafından verilmiş olmalıdır. Zira risâlede eserin adından herhangi bir şekilde bahsedilmemektedir. Tüm aramalara rağmen risâlenin bundan başka bir nüshasına ulaşamamıştır.

Müellif esere, “ba” harfinin mahzuf müteallakının mukaddem mi yoksa muahher mi olduğu konusundaki tartışmalara yer vererek başlar. “Ba” harfi cerrinin zaid olduğu şeklindeki görüşü tenkit eder. Sekkâkî, Teftâzânî, Zemahşerî, Seyyid Şerîf gibi alimlerin bu konulardaki görüşlerine yer verir. Kendi görüşünü de “bu konuda fakir şöyle der” diyerek açıklar. Ardından “Allah” lafzının kökeni, türevi ve manaları ile ilgili klasik eserlerdeki tartışmalara yer verir. Kimin hangi görüşü savunduğunu isim vererek açıklar. Kaynaklara, bazen müellif bazen de eser adı ile işaret eder. Beş sahifeden oluşan bu risâlenin sadece ilk iki sahifesinde

36 Bağdâdî, *a.g.e.*, II, 252; Bursalı, *a.g.e.*, I, 253-255; Bilmen, *a.g.e.*, II, 650-651; Kehhâle, *a.g.e.*, III, 176; Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *DİA*, cilt 6, s. 191-194; Yaşar Düzenli, “Balıkesir’li Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* cilt 3, sayı 4, yıl 2000, s. 228-247; Doğan, *a.g.e.*, s. 79-82.

[22b-23a] besmeleye yer verir. Bismelenin de “bismillâh” kısmını tahlil eder. Rahmân ve rahîm lafızları ile ilgili herhangi bir açıklama yapmaz. Eserin geri kalan üç sahifelik kısmında ise Beydâvî ve Zemahşerî gibi müfessirlere atıfta bulunarak bazı âyetleri izah eder.

Cemâl-i Halvetî (899/1494)

Cemâl-i Halvetî, Çelebi Halife diye meşhur olmuştur. Tam adı Ebû'l-Füyûzât Muhammed b. Hamîdüddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Cemâleddin el-Aksarâyî'dir. Halvetîyye tarikatının Cemâliyye kolunun kurucusu ve bu tarikatın İstanbul'daki ilk temsilcisidir. Döneminin meşhur şeyhlerinden biri olan Cemâl-i Halvetî tasavvufun yanında tefsir ve hadisle de meşgul olmuş ve aynı zamanda şair kimliğiyle de tanınmıştır. En belirgin özelliği Osmanlı döneminde en çok eser yazan sufilerden biri olmasıdır. Bundan dolayı o, sadece Halvetiyye'nin değil genelde tasavvuf ve tarikat kültürünün tanınması ve yaygınlaşmasında eserleriyle katkıda bulunan sufilerden biri olarak görülmüştür. Eserlerinin hemen hepsini Arapça olarak kaleme alan Cemâl-i Halvetî'nin risâlelerinin çoğu bazı sure ve âyetlerin tasavvufî tefsir ve yorumlarıyla ilgilidir. Cemâl-i Halvetî, 899/1494 yılında vefat etmiştir.³⁷

Risâletü 'l-Te'vili'l-Besmele ve 'l-Te'avvüz

Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi nr. 402/11, vr. 85b-89b

Risâle farklı yazarlara ait eserlerin bulunduğu bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır.³⁸ Müellif ve eser adı dîbâcede geçmektedir. İstinsah kaydı yoktur. Eserin şu ana kadar başka bir nüshasına ulaşılamamıştır.

Cemâl-i Halvetî, 85b'de Te'avvüz bahsini ele almış, 86a'dan itibaren besmele tefsirine geçmiştir. Her lafzın bir zâhirî bir de bâtinî manası olduğu kanaatinde olan müellif, zâhirî anlama temas etmekle yetinmiş, asıl mesaisini besmeleyi işârî açıdan yorumlamaya ayırmıştır. Ona göre bismelenin her harfinde çeşitli sırlar vardır ve bunların keşfedilmesi gerekir. Müellif bu gayeyi gerçekleştirmek için bismelenin harflerinin delâlet ettiği ince anlamları, hangi harfin neyi simgelediğini, besmelede yer alan çeşitli nükteleri izah etmeye çalışmıştır. Eser, bismelenin işari tefsirini görmek için güzel bir örnektir.

37 Mehmed Serhan Tayşi, “Cemal-i Halvetî”, *DİA*, 1993, cilt 7, s. 302-303; Süleyman Gür, “Cemâl-i Halvetî el-Aksarayî'nin Envârü'l-Kulûb/el-Merâtib mine't-Te'vilâti'l-Kur'aniyye Adlı Eseri”, I. *Uluslararası Aksaray Sempozyumu (Tarih, Kültür, Din, Medeniyet) Tam Metin Kitabı*, Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih Ve Kültür Araştırmaları Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yayını, Aksaray 2016, s. 852-869.

38 Halvetî'nin, *Erba'üne Hadisen, Risâle min Tasnifi Esrâri'l-Vuzu', Risâletü Mebniyye li Esrâri Kavillillah, Risâletü'l-Abdiyye, Risâletü'l-Hubbî* adlı eserleri de bu mecmuada mevcuttur.

Dâvûd b. Muhammed el-Hanefî el-Karsî (1169/1756)

Aslen Karslı olup doğum tarihi ve ailesi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Temel medrese eğitimini, yörenin âlim ve zâhidi, Çolak Abdullah Efendi'den aldı. Ardından İstanbul'a giderek tahsilini ve mülâzemetini tamamladı. Mısır'da bir süre hocalık yaptı.³⁹ Daha sonra Birgi'ye gelip yerleşti ve Birgi Ulu Câmii Medresesi'nde müderrisliğe başladı. Çeşitli ilim dallarında eserler verdi. Kıbrıs ve Karaman'da öğretim ve irşad hizmetlerinde bulundu. Hayatının son yıllarını geçirdiği Birgi kasabasında, 1169/1756 yılında vefat etti. Kabri, Birgivi'nin kabrinin yanında, Birgi kasabasının dışında bir tepe üzerindedir.⁴⁰

Şerhu'l-Besmele

Manisa İl Halk Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzâde Bölümü nr. 5937/1, vr. 1b-8a.

Risâle bir mecmuanın baş tarafındadır. Müellif adı mukaddimede, Dâvûd b. Muhammed, nisbesi ise el-Karsî el-Hanefî şeklinde geçmektedir. Müstensih adı ve telif tarihi belirtilmemiştir. İstinsah tarihi ise 1178/1763'tür. Eserin, *Tahrîrât ve Takrîrât ale'l-Besmele ve'l-Hamdele ve's-Salâti ve's-Selâmi'l-Lafziyye* ismiyle Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı Bölümü'nde (nr. 1412, vr. 71-73), *Şerhu'l-Besmele* ismiyle Manisa il Halk Kütüphanesi (nr. 1473/2, vr. 52b-61a) ve Manisa Akhisar Zeynelzâde Koleksiyonu'nda (nr. 5937/1, vr. 1b-8a), *Risâletü'l-Besmele* ismiyle Ankara Millî Kütüphanesi, Bolu İl Halk Kütüphanesi Bölümü'nde (nr. 6/7, vr. 114b-118a), *Besmele Şerhi* adıyla Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde (nr. 86, vrr. 127-137b) nüshaları bulunmaktadır.

Risâle dikkatli bir şekilde incelendiğinde onun sadece besmele tefsiri veya şerhi olmadığı, hamdele, salvele ve selâm kelimelerinin de bu şerh içine dahil edildiği ve muhtevanın bu dört kelime üzerinde yoğunlaştığı görülür. Müellife göre sözkonusu kelimeler, zâhirlerinin anlattıkları gerçeklere ilaveten farklı ve de farkedilmesi gereken derûnî anlamlar da barındırmaktadır. İşte bu gizli anlamları keşfetmeye yönelik, öğretici, dikkat çekici, ikaz edici bir üslûp ile oluşturulmuş bir risâledir. Besmele risâlesinin bu minval üzere oluşması, müellife ilmî müktesebâtını ortaya koyma fırsatı vermiştir. Besmele risâlesi, nüshalarına göre 3 ile 8 varak arasında olmasına rağmen metnin zor ve muhtevasının da yoğun olduğu kendisini hissettirmektedir. Müellifin besmele, hamdele, salavât ve selâm üzerine hazırladığı risâlesinde hedef kitlesinin öğrencileri olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹

39 Bursalı, *a.g.e.*, I, 309.

40 Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 363; Bursalı, *a.g.e.*, I, 309; Kehhâle, *a.g.e.*, I, 702; Cemil Akpınar, "Dâvûd-i Karsî", *DİA*, İstanbul 1994, cilt 9, s. 29-32; Doğan, s. 93; Tezcan, *a.g.m.*, s. 825.

41 Detaylı bilgi için bkz., Tezcan, *a.g.m.*, s. 826-828.

Dâvûd el-Hanefî el-Birgivî

Dâvûd el-Birgivî hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Birgi’de yaşayıp orada vefat eden ve besmele risâlesi bulunan Dâvûd b. Muhammed el-Hanefî el-Karsî olabileceği düşünülerek Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0573_04’de yer alan Dâvûd el-Hanefî el-Birgivî adına kayıtlı besmele risâlesi ile Manisa Akhisar Zeynelzâde Koleksiyonu nr. 45, Akze 5937/1’de bulunan Dâvûd el-Hanefî el-Karsî adına kayıtlı besmele risâlesi karşılaştırıldı. Metot ve muhteva bakımından benzerlikleri olmakla birlikte farklı eserler oldukları tespit edildi. Bu durumda bunlar ya ayrı kişilerdir ve her ikisinin de besmele risâlesi vardır. Ya da tek kişi olup iki farklı besmele risâlesi yazmıştır. Ancak Zeynelzâde nüshasının mukaddimesinde müellif bizzât kendisi adını Dâvûd el-Karsî şeklinde kaydetmişken, Osman Ergin Yazmaları nüshasında müellifin adı müstensih tarafından serlevhada Dâvûd el-Birgivî olarak kaydedilmiştir. İsim farklılığı da buradan kaynaklanmaktadır.

Risâletü’l-Besmele

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0573_04, vr. 16b-18a.

Eser çeşitli risâlelerden oluşan 79 varaklık bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Salih b. Hacı Mehmed el-Bosnevî tarafından 1169/1755 yılında İstanbul’da istinsah edilmiştir. Telif kaydı yoktur. Ancak serlevhada müellif adı müstensih tarafından “Dâvûd el-Hanefî el-Birgivî”, eser adı ise “Risâletü’l-Besmele” şeklinde kaydedilmiştir. Şu ana kadar bu nüshanın dışında başka bir nüshaya ulaşılamamıştır.

Müellif çok kısa tuttuğu mukaddimedede talebeler için yazdığı bu özlü risâlenin besmele, hamdele ve salvele hakkında olduğunu ifade eder. بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ lafzını zikrettikten sonra bismelenin başında mahzûf bir fiilin bulunduğunu, kişinin yapacağı işe göre bu fiilin takdir edileceğini anlatır. Devamla bismelenin başındaki “ba” harfinin anlamlarına temas eder ve istiane manasını tercih ettiğini belirtir. [16b] Bunun dışında besmele ile ilgili konulara girmez. Ardından (الحمد لله) cümlesi ile (والصلاة والسلام على رسولنا محمد وعلى آله وأصحابه) ibaresini kelime kelime ele alarak tahlil eder. Özellikle meani ilmi açısından bu lafızlarla ilgili açıklamalar yapar. [17a-18a]

Dâvûd-i Kayserî (751/1350)

Tam adı Şerefüddin Dâvûd b. Mahmud b. Muhammed el-Kayserî’dir. İlk tahsilini kendi memleketi olan Kayseri’de yaptıktan sonra yüksek öğrenimi için Mısır’a gitti. Mısır’daki ulemadan tefsir, hadis ve usul okudu. Aklî ilimlerde yetkinlik ve maharet elde ettikten sonra tekrar Anadolu’ya döndü. Anadolu’ya

döndükten sonra, İbn Sartak'tan matematik ve astronomi tahsil etti.⁴² Daha sonra İran'ın Sava şehrinde Sadreddin Konevî'nin (673/1274) halifelerinden olan Abdürrezzâk el-Kâşânî (736/1335) ile görüşmüş, onun irşadıyla tasavvufa girmiştir. Böylece hem nazarî, hem de irfânî anlayışı şahsında birleştiren önemli kişilerden birisi olmuştur. İznik'te inşaatı biten ilk Osmanlı medresesine baş müderris olarak tayin edilmesinde bu kişiliğinin önemli bir yeri olsa gerektir. Dâvûd-i Kayserî İznik Medresesi'nde, ölüm tarihi olan 751/1350'ye kadar yaklaşık 15 sene hocalık yapmıştır.⁴³

Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlâti'l-Kâşâniye

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0666_01, vr. 1b-4b.

Risâle bir mecmuanın içerisindeydir. Telif tarihi ve istinsah kaydı yoktur. Müellif dibâcede ismini Dâvûd b. Muhammed, nisbesini ise “er-Rûmî el-Kayserî” şeklinde zikretmektedir. Risâlenin Türkiye'nin değişik kütüphanelerinde nüshaları mevcuttur. Örnek olarak şunlar zikredilebilir. Beyazıt Devlet Kütüphanesi nr. 517, vr. 1b-5a, Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Bölümü nr. 2061, vr. 3-4, Süleymaniye Kütüphanesi Damad İbrahim Bölümü nr. 116, vr. 143-146, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü nr. 1693, vr. 194-196, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü nr. 141, vr. 237-240.

Bu eser, Dâvûd-i Kayserî'nin Abdürrezzak el- Kâşânî'nin (736/1335) Te'vîlâtu'l-Kur'ânî'l-Kerîm adlı eserinin mukaddimesinde besmele hakkında verdiği bilgiler üzerine Arapça olarak yazdığı kısa bir şerhtir. Müellif, risâleye göre uzun sayılabilecek mukaddimedede, tasvuf yolunda üstadı olduğunu söylediği Abdürrezzâk el-Kâşânî'den büyük bir övgüyle bahseder ve ondan *Te'vîlâtu'l-Kur'ânî'l-Kerîm* adlı eseri okuduğunu, bu eserdeki sırlara vakıf olduğunu ifade eder. Eserin baş tarafında besmele ile ilgili açıklamaların yer aldığını, ancak ilmi yetersiz olan bazı kimselerin bu izahların sırlarına vakıf olamadığı için ona dil uzattıklarını, bunun üzerine de hocasının besmele ile ilgili açıklamalarını şerh etmeye karar verdiğini belirtir. [1b-2a] Devamla, vahdet-i vücûd nazariyesine uygun olarak, varlıkla ilgili beş mukaddimeye yer verir. Ardından tasavvuf, kelâm

42 Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, (Çeviren: Muharrem Tan), İstanbul, İz Yayıncılık, 2007, s. 27; Bursalı, *a.g.e.*, I, 67; İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Davud el-Kayserî”, *Uluslararası Davud el-Kayserî Sempozyumu*, Kayseri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 1998, s. 25-42.

43 Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 27; Bursalı, *a.g.e.*, I, 68; Kehhâle, *a.g.e.*, I, 702; Mehmet Bayraktar, “Dâvûd-i Kayserî”, *DİA*, cilt 9, s. 32-35; Ahmet Faruk Güney, “Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, sayı 18, (2005/1), s. 193-244.

ve felsefe alanındaki müktesebâtından hareketle maksudunu izah eder. Hocasının ifadelerindeki keşfedilmeyi bekleyen gizli manaları ortaya koymaya çalışır. [2a-4b] Dolayısıyla bu risâle metot ve muhteva bakımından diğer besmele risâlelerinden farklıdır.

Ebû Bekir b. Ömer el-Akhisârî⁴⁴

Risâle fi'l-Besmele ve'l-Hamdele

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi nr. 533/01, vr. 1b-13b.

Eserin adı, *Risâle fi'l-Besmele ve'l-Hamdele* şeklinde risâlede yer almayıp eser içeriğine uygun olarak sonradan verilmiştir. Müellifi, katalogda Ebû Bekir b. Ömer el-Akhisârî olarak geçmektedir ki bu isim dîbâceden alınmıştır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü nr. 3549'da (vr. 8b-22b) *Risâle fi't-Tesmiye* isimli bir nüshası mevcuttur. Bu nüshanın dîbâcesinde müellif adı, Ebû Bekir b. Ömer el-Akhisârî şeklinde zikredildiği halde katalog kaydında sehven Ebû Bekir b. Osman el-Akhisârî şeklinde verilmiştir.

Müellif esere besmele, hamdele ve salvele ile başladıktan sonra bu eseri talebelerinin isteği üzerine kaleme aldığını ifade eder. Söz konusu eser yedi ana başlıktan oluşmaktadır. 1- Besmele hakkında çeşitli vecihler. 2- Besmele ile başlama hususundaki hadis hakkında çeşitli sorular. 3- “Tesmiye” kelimesindeki değişiklikler. 4- Bismelenin irabı. 5- Bismelenin anlaşılması/Fıkhi yönü. 6- Besmele hakkında sorular ve cevaplar. 7- Bismelenin fazileti.

Eser alıntıları, atıfları, kaynaklara bazen müellif bazen de eser adı ile işaret etmesi, hadis rivayetlerini değerlendirmesi ve rivayet farklarına işaret etmesi gibi hususlarda günümüzde bilimsel metotla yazılan eserlerle benzerlik arz etmektedir. Bundan dolayı onun günümüze yakın bir döneme ait olma ihtimali bulunmaktadır.⁴⁵ Müellif, Ebû Saîd Muhammed el-Hâdimî'ye de atıfta bulunduğu göre eser, Hâdimî'nin vefat tarihi olan 1176/1762 yıllarından sonra yazılmış olmalıdır.

Ebû Naim Ahmed b. Mustafa b. Osman el-Konevî el-Hâdimî (1160/1747)

Ebû Saîd el-Hâdimî'nin kardeşidir. 1160 yılında vefat etmiştir. *Risâle fi Hak-ki'l-Elfâzı'l-Mecâziyye ve Hâşiye ale'l-Mirât* adlı iki eser ona nisbet edilmek-

44 Hayatı hakkında bilgi bulunamamıştır.

45 Burhan Baltacı, *Müstakil Ayet Tefsirleri –Kastamonu Yazmaları-*, Bursa, Emin Yayınları, 2013, s. 153-158.

tedir.⁴⁶ Kütüphane katalog kayıtlarından hareketle onun bir de besmeleye dair risâlesi olduğu tespit edilmiştir.

Tefsirü'l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, A-Tekelioğlu Bölümü nr. 808, vr. 104b-106b.

Risâle bir mecmuanın içerisindeydir. Eser adı muhtevadan hareketle verilmiştir. Serlevha ve mukaddimesi yoktur. Telif tarihi belli değildir. 1214/1800 yılında istinsah edilmiştir. Müellifin adı hâtimedede Ahmed b. Ebî Naim şeklinde geçmektedir. Risâlenin Süleymaniye A-Tekelioğlu nr. 808 (vr. 45) ve nr. 794'de iki nüshası daha mevcuttur.

Müellif, iki varaktan ibaret bu küçük risâlede Kadı Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı tefsirinde besmele ile ilgili yapmış olduğu açıklamaları merkeze alarak besmeleyi özellikle sarf, nahiv ve itikak ilmi açısından muhtasar bir şekilde tahlil eder. Metot ve muhteva bakımından birçok besmele risâlesiyle benzerlik arz eder.

Ebûssuûd Muhammed b. Muhammed Muhyiddin el-İmâdî

(982/1574)

İskilipli bir aileye mensup olan Ebûssuûd Efendi, 896/1490 yılında İstanbul yakınlarındaki Meteris (Metris-Müderis) köyünde dünyaya geldi. İlk tahsilini babasının yanında yaptı. Daha sonra Müeyyedzâde Abdurrahmân Efendi, Mevlânâ Seydî-i Karamânî gibi alimlerden ders alarak tahsilini tamamladı. Müderislik, kadılık, şeyhülislamlık gibi önemli görevlerde bulundu. Farklı ilim dallarında çok sayıda eser yazdı. 982/1574 yılında İstanbul'da vefat etti.⁴⁷

Risâle fî Tahkiki'l-Besmele

Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi nr. 027017/52 vr.163b-163b.

Risâle bir mecmuanın içerisinde tek sayfa halinde bulunmaktadır. Eser ve müellif adı serlevhadan alınmıştır. Simitçizâde Mehmed Edib el-Kayserî tarafından istinsah edilmiştir. Telif ve istinsah tarihi belirtilmemiştir. Başka bir nüshasına rastlanmamıştır.

Ebûssuûd Efendi, bu risâleyi *İrşâdü'l-Akli's-Selim* adlı tefsirini kaleme almadan önce müstakil olarak mı yazmıştır, yoksa müstensih tarafından onun tef-

46 Bursalı, *a.g.e.*, I, 298; Kehhâle, *a.g.e.*, I, 309.

47 Nev'izâde Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti's-Şekâik (Şekaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri içinde)*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989, II, 183-188; Bilmen, *a.g.e.*, II, 652; Ahmet Akgündüz, "Ebûssuûd Efendi", *DİA*, cilt 10, s. 365-371.

sirindeki besmele ile ilgili açıklamardan mı alıntılanmıştır bunu bilemiyoruz. Ancak yaptığımız mukayesede risâle ile tefsirdeki ibarelerin aynı olduğu görülmüştür. Risâlede besmelenin ahkamına ve “ba” harfi cerrinin müteallakına dair *İrşâdü'l-Akli's-Selim'in* baş tarafında var olan açıklamalar olduğu gibi mevcuttur. Biz de oluşan kanaate göre Mehmed Edib el-Kayseri adlı zât, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*'deki besmele tefsirine dair izahların ilk kısmını istinsah etmiş ve onu “Hazîhi Risâletü fî Tahkîki'l-Besmeleti li Ebissuûd b. Muhammed el-İmâdî” şeklinde taniymiştir. Yani bu risâlenin, müstensih tarafından onun tefsirinden istinsah edilmiş olma ihtimali yüksektir.

Emir Padişah (987/1579)

Asıl adı, Muhammed Emin b. Mahmud el-Buhârî'dir. “Emir Padişah” diye meşhur olmuştur. Horasan'da doğup Buhara'da yetişmiştir. Kaynaklarda geçen nisbelerinden Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği, Hanefî mezhebine mensup olduğu ve Mekke'de yaşadığı anlaşılmaktadır. Tefsir, hadis, Arapça gibi ilimlerde söz sahibi olup tasavvufla da ilgilenmiştir. 987/1579 yılında Meşhed'de vefat etmiştir.⁴⁸

Risâle fi heli'l-Besmele mine's-Suver em lâ

Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa Bölümü nr. 1606, vr. 211b-213a.

Eser, farklı konulara ait çok sayıda risâlenin bulunduğu bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Eser adı konudan hareketle görevli tarafından verilmiş olmalıdır. Telif tarihi ve istinsah kaydı yoktur. Müellif adı mukaddimede “Muhammed Emin b. Hoca Arif el-Buhârî” şeklinde geçmektedir. Eserin başka nüshasına rastlanmamıştır.

Eserin hacmi küçük olmasına rağmen müellif bir sayfayı mukaddimeye ayırmıştır. Burada özellikle Allah'ın insana verdiği ilim nimetine vurgu yapmaktadır. Ardından, besmelenin, başında bulunduğu sûreye dahil olup olmadığı konusunda Hanefî ve Şafi mezhebi arasındaki görüş farklılıklarına yer vermektedir. Besmele ile ilgili diğer hususlara ise hiç temas etmemektedir. Müellifin oldukça akıcı ve edebî bir dil kullandığı görülmektedir.

Hamza b. Hacı Cüneyd Efendi el-Menteşevî

Müellifin hayatı hakkında sadece *Osmanlı Müellifleri*'ndeki şu bilgiye ulaşılmıştır: “Hamza b. Hacı Cüneyd Efendi, Menteşe'de yetişmiş müelliflerdendir. Bir mukaddime ile üç makaleyi havi olan *Besmele Risâlesi*'nin de müellifidir.”⁴⁹

48 Bilmen, *a.g.e.*, II, 669-670; Ferhat Koca, “Emir Pâdişâh”, *DİA*, cilt 11, s. 143-144.

49 Bursalı, *a.g.e.*, I, 269.

Risâletü'l-Besmele ve'l-Hamdele ve't-Tasliye

Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye Bölümü nr. 928, vr. 113.

Müstakil bir risâle halinde bulunan bu nüshada telif tarihi ve istinsah kaydı yoktur. Ancak eserin müellife aidiyeti kesindir. Zira o, dîbâcede kendisini, “Menteşe Vilayeti’ne mensup Hamza b. Hacı Cüneyd Efendi” şeklinde tanıtmaktadır. Risâlenin muhafaza sayfasında, sonradan oluşturulduğu anlaşılan bir fihrist mevcuttur. Zahriyede vakıf kaydı vardır. Ancak müellif ve eserle ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Eserin başka bir nüshasına rastlanmamıştır.

Müellif, toplam 113 varaklık bu risâleyi, bir mukaddime ile üç makaleden oluşacak şekilde tertip etmiştir. İlk altı varakta manzum tarzda yazılmış son derece edebi bir dîbâce mevcuttur. 6a-12b arası mukaddimeye ayrılmıştır. Müellif mukaddimedede her müminin işine besmele, hamdele ve salvele ile başlaması gerektiğini ifade eder ve bu görüşü desteklemek üzere aklî ve naklî deliller getirir. 13a-47b arasındaki birinci makale besmeleye, 47b-103b arasındaki ikinci makale hamdeleye, 104a-113a arasındaki üçüncü makale ise tasliyeye dairdir. Müellif, beş kelimededen oluşan besmeleyi beş bahse ayırarak ele alır. Birinci bahiste “ba” harfi ceri, ikinci bahiste “ism” sözcüğü, üçüncü bahiste “Allah” lafzı, dördüncü bahiste “rahmân” ve beşinci bahiste de “rahîm” kelimeleri ile ilgili hususları klasik kaynaklardaki izahları dikkate alarak ve onlara atıflar yaparak soru-cevap üslubu ile işler. Eser alıntıları, atıfları, rivayetleri değerlendirmesi, sistematik oluşu gibi hususlarda günümüzde yazılan eserlerle benzerlik arz etmektedir. Bundan dolayı onun günümüze yakın bir döneme ait olma ihtimali yüksektir.

İbn Kemâl Paşa (940/1534)

Asıl adı Şemseddin Ahmed’dir. Şehzâde Bayezid’e (II. Bayezid) lâlâlık yapan büyükbabası Kemâl Paşa’ya nisbetle Kemâlpaşazâde, Kemâlpaşaoğlu veya İbn Kemâl diye anılır. Bazı kaynaklarda Tokat’ta, bazılarında Edirne’de doğduğu kaydedilmekte, Amasyalı olduğu da ileri sürülmektedir. Doğum tarihi ise 873/1469 olarak kaydedilmiştir. Çok sayıda medresede müderrislik yaptıktan sonra Zenbilli Ali Efendi’nin yerine 932/1526 yılında şeyhülislamlığa getirildi. Bu makam da iken 940/1534 tarihinde vefat etti ve Edirnekapı dışındaki Mahmud Çelebi Zaviyesi haziresine defnedildi. Dönemlerinde yaşadığı üç padişahın sevgi ve saygısını kazanan Kemâlpaşazâde hadis, tefsir, fıkıh gibi dini ilimler başta olmak üzere tarih, edebiyat, felsefe, dil ve tıp alanlarında eser vermiş çok yönlü bir alimdir. Çeşitli ilim dallarına olan vukufiyeti ve bu alanlarda verdiği eserlerle

XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ilim ve kültürünün en büyük temsilcilerinden biri olarak görülmektedir.⁵⁰

Risâle fî Tahkîki'l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Bölümü nr. 430, vr. 108b-109a.

İncelediğimiz Aşir Efendi nüshası, müellife ait çeşitli risâlelerden müteşekkil bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. İstinsah kaydı yoktur. Katalog kayıtlarında eserin adı *Risâle fî'l-Besmele*, *Risâle fî Tefsiri'l-Besmele*, *Risâle fî'l-Besmeleti's-Şerife*, *Tefsirü'l-Besmeleti's-Şerife* gibi isimlerle yer almaktadır. Bu durum müellifin bizzât kendisinin risâleye isim vermemesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu isimlendirmeler bazen müstensihler, bazen de görevliler tarafından yapılmıştır. Türkiye'deki çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur.⁵¹

İbn Kemâl Paşa bu küçük risâlede öncelikle besmelenin ahkamına dair hususlara temas etmekte ve besmelenin Kur'ân-ı Kerim'in müstakil bir âyeti olduğunu, ancak sure başlarında müstakil bir âyet olarak yer almadığını belirtmekte, ardından ba harfinin müteallakının hazfedilişi, ism kelimesinin başındaki hemzenin yazımı, isim-müsemma tartışması, Allah, rahmân ve rahîm lafızları ile ilgili çeşitli görüşleri telhis etmektedir.

Kasım b. Muhammed el-Kayserî⁵²

Risâle fî Hakki'l-Besmele

Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi nr. 2707/12, vr.55b-58a.

Bu eser çok sayıda risâlenin bulunduğu bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Eser ve müellif adı zahriyeden alınmıştır. Seyyid Hasan Nuri adlı bir zât tarafından 1337 (ya da 1237)/1917 yılında istinsah edilmiştir. Aynı zâtın adı 44b'de müellifi belli olmayan başka bir besmele risâlesinin ferâğ kaydında Hasan b. İbrahîm b. Seyyid Hasan Nuri el-Çorumî şeklinde geçmektedir. Eserin başka bir nüshasına rastlanmamıştır. Aynı mecmuanın 58b-59a varaklarında yine Kasım Efendi el-Kayserî'ye ait *Hamdele Risâlesi* mevcuttur.

50 Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 281-288; Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 141; Bursalı, *a.g.e.*, I, 223-224; Bilmen, *a.g.e.*, II, 635-639; Zirikli, *a.g.e.*, I, 133; Kehhâle, *a.g.e.*, I, 148; Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *DİA*, cilt 25, s. 238-240.

51 Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Bölümü (nr. 810, vr. 133b-134b); Hamidiye Bölümü (nr. 186, vr. 76a); Süleymaniye Bölümü'nde (nr. 1074, vr. 4-5) yer alan nüshalar bunlardan sadece birkaçıdır.

52 Hayatı hakkında bilgi bulunamamıştır.

Müellif bu risâlede besmelenin önemi, fazileti ve başlangıç ifadesi olarak kullanılması konularına temas ettikten sonra besmele ibaresini oluşturan beş kelimeyi (ba+ism+Allah+rahmân+rahîm) sırasıyla ve tek tek ele alıp, özellikle lügavî ve kelmâî açıdan hülâsa etmiştir.

İrfânî Abdullah ed-Dârendevî (1184/1770’de sağ)

Adı Abdullah b. Mehmed ed-Dârendevî, lakabı ise “İrfânî”dir. Dârendelidir. “İrfânî” mahlâslı mutasavvîfâne şiiirleri ile *el-Fevâidü’l-Lâtife fî Şerhi’l-Besmeleti’ş-Şerîfe* ve *Mesâlikü’s-Sâlikîn* adında bir eseri vardır. Son eserini 1184/1770 yılında yazmıştır.⁵³ Dârende’de defnedilmiş olduğu rivayet edilmiştir. Her iki eseri de Bursa Ulu Camii kütüphanesinde vardır.⁵⁴ İrfânî’nin Süleymaniye Kütüphanesi Dârülmesnevî Bölümü nr. 168’de 66 varaklık *Hazînetü’l-Ma’ârif ve’l-Letâif* adlı bir eseri daha tespit edilmiştir. Müellif nüshası olan bu eser bazı âyetlerin tefsirine dairdir.

Osmanlı Müellifleri’nde, besmele risâlesinin Bursa Ulu Camii’nde bulunduğu dışında başka bir bilgi verilmemiştir. Katalog taramalarında da Türkiye’deki kütüphanelerde adına rastlanmamıştır. Bu yüzden esere ulaşmak bir hayli güç olmuştur. Ancak sonunda Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Ulu Cami Bölümü nr. 483’te esere ulaşılmıştır. Bu zorluğun nedeni de araştırmalarımız neticesinde ortaya çıkmıştır. Zira kütüphane tespit fişinde müellifin adı Larendi diye kayda geçirilmiştir. Bu da eserin dîbâcesinde müellif nisbesinin el-Lârendevî diye yazılmasından kaynaklanmıştır. Bu durumda akla iki ihtimal gelmektedir. Ya müstensih müellifin nisbesini dîbâcede yazarken hataen el-Lârendevî şeklinde yazmıştır. Ya da müellif aslında Lârendeli (Karaman) olup nisbesi kaynaklara hataen Dârendeli diye geçmiştir. Ancak kanaatimize göre müellif Dâreneli olup ilgili nüshada müstensih hatasından dolayı Lârendevî şeklinde yazılmıştır.⁵⁵

53 Bursalı, *a.g.e.*, I, 129; Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 484; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 278.

54 Bursalı, *a.g.e.*, I, 129.

55 Nisbedeki karışıklıklar kataloglarda da mevcuttur. Örneğin Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi 06 Hk 4853’de yer alan *Mesâlikü’s-Sâlikîn fî Tercemeti Esasi’l-Barâhin* adlı eser İrfânî Abdullah b. Mehmed Dârendevî’ye nisbet edilmişken, Süleymaniye Fatih Bölümü 2845’teki aynı eser (*Mesâlikü’s-Sâlikîn fî Tercemeti Esasi’l-Barâhin*) İrfânî Abdullah İlahi es-Simavi’ye nisbet edilmiştir. Darülmesnevi nr. 168’de yer alan *Hazînetü’l-Ma’ârif ve’l-Letâif* adlı eser müellifin nisbesi konusunda önem arz etmektedir. Zira müellif hattı olduğu hâtimede açıkça yazılmıştır. Ancak dîbâcede müellif kendisini es-Seyyid İrfânî Abdullah en-Nakşibendî diye tanıtmış, nisbesini belirtmemiştir. Bu yüzden bu eserde konuyu aydınlatamamıştır. Tek tek bütün nüshaların incelenmesi durumunda konunun açıklığa kavuşma ihtimali bulunmaktadır.

el-Fevâidü 'l-Lâtife fî Şerhi 'l-Besmeleti 'ş-Şerîfe

Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Ulu Cami Bölümü nr. 483

Risâle 34 varaktan müteşekkil olup müstakil bir haldedir. Müellif ve eser adı dîbâceden alınmıştır. Yazar kendisini “es-Syeyyid Abdullah ed-Dârendevî/Lârendevî el-Arîf bi İrfânî” şeklinde tanıtmış ve Nakşibendî tarikatına mensup olduğunu belirtmiştir. Telif tarihi hicri 1183’tür. [2a] Müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır. Eserin diğer bir nüshası *Risâle fi 'l-Besmele* ismiyle Câmiâtü 'l-Kâhire’de bir mecmua içerisinde [nr. 10/3 (21292)].⁵⁶

Müellif risâleye uzunca ve son derece ilmî ve edebî bir dîbâceyle başlar. [1b-4a] Devamla besmeledeki lafızları (ب، اسم، الله، الرحمن، الرحيم), “ba” harfinden başlayarak sırayla ele alır ve etraflı bir şekilde özellikle sarf, nahiv, iştikak, belagat ve vaz’ ilmî açısından tahlil eder. Belagatın kasr-ı hakîkî, kasr-ı izâfî, kasr-ı ifrâd, kasr-ı kalb, mevsufun sıfata kasrı, sıfatın mevsufa kasrı, leff-ü neşr, mecâz-i mürsel gibi konuları hakkında örnekler üzerinde detaylı açıklamalar yapar. Zemahşerî, Beydâvî, Teftâzânî, Cürcânî, Molla Hüsrev, Molla Camii gibi birçok alimin görüşlerini nakleder. Ardından besmele etrafındaki kelâmî tartışmaları derinlemesine tahlil eder. Mu’tezile, Eş’ariyye ve Cebriyye gibi kelâm ekolleri ile Eş’ari, Mâturîdî, Bâkîllânî, Gazzâlî gibi kelâm alimlerine sık sık atıfta bulunur. Daha sonra besmelenin sûre başlarında müstakil bir âyet olup olmaması, Berae sûresinin başında yazılmaması gibi ahkâmına dair hususları inceler. Dirâyet olgusunun son derece güçlü olduğu bu bölümlerin ardından besmele ile ilgili rivayetlerin yer aldığı uzunca bir hâtimeye yer verir. [24b-34a] Müellif bu kısımda tefsir, hadis ve tasavvuf kitapları başta olmak üzere hemen hemen bütün kaynakları tarayarak besmele hakkında varid olan ne kadar rivayet varsa onları sıhhat açısından da bir değerlendirmeye tâbi tutmaksızın zikreder. Müellif sûfî meşreb olmasına rağmen naklettiği tasavvufî rivayetler hariç işârî yorumlara pek girmez. Hâtime hariç eserin tamamında dirâyet metodu hakimdir. Metot ve muhteva bakımından diğer besmele tefsirleri ile mukayese edildiğinde önemli bir konuma sahip olduğu söylenebilir.

Molla Hüsrev (ö. 885/1480)

Asıl adı Mehmed’dir. Dedesinin adı Ali, babasının adı ise Ferâmurz’dur. Biyografisi hakkında kaynaklarda yanıltıcı bazı bilgiler mevcuttur. Bu yanıltıcı bilgilerin ayıklanması neticesinde onun aslının Amasya-Tokat-Sivas bölgesindeki Varsaklar’a dayandığı ve babasının zâviyesinin bulunduğu Sivas-Tokat arasında bir köyde doğduğu anlaşılmaktadır. Bu köy bir kısım kaynaklarda Yozgat-Yerköy

56 *El-Fihris*, II, 856.

civarındaki Karkın olarak gösterilmiştir.⁵⁷ Molla Hüsrev'in babası Ferâmurz vefat edince küçük yaştaki Mehmed'i eniştesi Hüsrev Bey himayesine almış, bu sebeple ona önceleri "Hüsrev kaynı" lakabı takılmış, daha sonra doğrudan eniştesinin adıyla Hüsrev olarak anılmaya başlanmıştır.⁵⁸ Osmanlı devletinin çeşitli kademelerinde üst düzeyde görev yapan Molla Hüsrev, 885/1480 yılında vefat etmiş ve cenazesi Bursa'ya götürülerek Hüsrev Medresesi'nin hazînesine defnedilmiştir.⁵⁹

Kelâm Mûteallik bi't-Tesmiyeti fî Evâili's-Süver

Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Bölümü nr. 329/25, vr.148b-149a.

Eser çeşitli risâlelerden oluşan bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Telif ve istinsah kaydı yoktur. Metnin üst kısmında başlık mahiyetinde ve müellifi belirtmek üzere "Kelâm Mûteallik bi't-Tesmiyeti li Mevlânâ Hüsrev" ibaresi mevcuttur. Eserin başka bir nüshasına rastlanamamıştır.

Bir buçuk sayfadan ibaret olan bu küçük risâlede müellif, besmelenin Kur'ân'da ve sure başlarında müstakil bir âyet olarak bulunup bulunmaması konusunda mezhep ve kıraat imamlarının görüşlerini nakletmektedir. Ayrıca Fâtiha sûresinin âyet sayısı ve besmelenin Fâtiha'nın müstakil bir âyeti olup olmadığı gibi konulara da temas etmektedir. Bu konularda ulemanın kendi görüşlerini desteklemek üzere rivayet ettikleri hadislere de yer vermektedir. Son olarak da "ba" harfi cerrinin müteallâkı ile ilgili klasik görüşleri hulâsa etmektedir. Bunların dışındaki konulara ise değinmemektedir.

Muhammed Emin el-Hulûsî el-Kayserî (1310/1892)⁶⁰

Risâletü'l-Besmele

Ordu İl Halk Kütüphanesi nr. 885, vr. 268-273ab (6 sayfa)

Risâle bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Telif ve istinsah tarihi belirtilmemiştir. Mihrabiyyede başlık mahiyetinde ve müellifi belirtmek üzere "Hâzihî Risâle-

57 Bursalı, *a.g.e.*, I, 292; Bilmen, *a.g.e.*, II, 605; Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *DİA*, 2005, cilt 30, s. 252-254.

58 Mecdi Mehmed Efendi, *Hedâiku's-Şekâik (Şekâik-i Numaniye ve Zeyilleri İçinde)*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989, I, 135.

59 Koca, *a.g.m.*, s. 252-254.

60 Müellifin hayatı hakkında bilgi bulunamamıştır. Ancak kaynaklarda, *Mir'âtu'l-Hâmidîn fî Keşf-i Esrârî'l-Muhakkîkîn (Fatiha Tefsiri)* ve *Aynu'r-Rahmet ve'n-Nûr, Muînu'l-Müsteâr* adlı eserlerin sahibi olup 1311/1893 yılında vefat ederek Kurşunlu Cami avlusuna defnedilen Mehmed Sabit b. Abdillâh el-Kayserî adlı bir müellifin adı geçmektedir. (Bursalı, *a.g.e.*, I, 265; Bilmen, *a.g.e.*, II, 760; Doğan, *a.g.e.*, s. 203). Bu zat olma ihtimali olabilir.

tü'l-Besmele li Mevlâna Fâzıl Muhammed Emin el-Hulûsî ed-Divriğî” ibaresi mevcuttur. Bu başlık müstensih tarafından eserin besmeleye dair bir risâle olduğunu ifade etmek üzere konulmuş olmalıdır. Burada dikkat çeken bir husus, müellifin nisbesinin başlıkta ed-Divriğî, ferâğ kaydında ise el-Kayserî şeklinde verilmesidir. Muhtemelen müellif her iki nisbeyi de kullanmaktadır. Ancak eserin diğer iki nüshası için tutulan katalog kayıtlarında da el-Kayserî nisbesi geçmektedir. Bu nüshalardan biri Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü’de (nr. 312, vr. 6) diğeri Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi’ndedir (nr. 27017/10 vr. 71b-78a). Raşid Efendi nüshasının yer aldığı katalog kaydında müellifin vefat tarihi 1310/1892 olarak verilmiştir.

Muhammed Emin el-Hulûsî bu risâlede, öncelikle eserlerin mukaddimelelerinde takip edilen metot hakkında bilgi verir. Müelliflerin girişte üç şeyi zikretme adetlerinin olduğunu söyler. Ona göre bunların vacip ve caiz olanları vardır. Vacip olanı besmele, hamdele ve salveleyi zikretmektir. Ancak hamdele ve salvenin sadece lafzen zikredilmesi vacip olup kitabeteti vacip değildir. Bundan dolayı bazıları bu ikisini girişte zikretmezler. Besmelede ise durum farklıdır. Zira yazılmasının vücubiyeti “Kalemin ilk yazdığı şey Besmele’dir. Siz de, bir yazı yazacağımızda; önce besmele yazın.” hadisiyle sabittir. Caiz olanları ise umumi manada ilmin mukaddimesi kabul edilen kitap ismi, ilim dalı, babları gibi hususlar ile hususi manada ilmin mukaddimleri kabul edilen tanım, maksat ve konu hakkında bilgi vermektir. [268-269ab] Müellif bu açıklamaları yaptıktan sonra besmele lafzında yer alan kelimeleri gelenekteki gibi ayrı ayrı ele alıp önceki kaynaklardan hareketle tefsir etmektedir.

Muhammed Ferid b. Muhammed Kalpakçızâde (1321/1903’te sağ)⁶¹

el-Fazlu'l-Azîm bi-Mana Bismillâhirrahmânirrahîm

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0138, vr. 127.

Bu eser 127 varaktan müteşekkil olup besmele hakkında yapılmış olukça hacimli bir çalışmadır. Kitabın son tarafındaki dört sayfada eserin müellif tarafından oluşturulan mufassal fihristi vardır. Fihristin sonunda bu nüshanın bizzat müellif tarafından 1321/1903 Şaban ayında yazıldığını gösterir kayıt mevcuttur. Dîbâceden anlaşıldığına göre müellif bu eseri II. Abdülhamit dönemi şeyhülislamlarından Cemaeddin Efendi’ye ithafen yazmıştır. Eser adı da dîbâceden

61 Müellifin adına sadece, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi nr. 3801’de bulunan Muzafferüddin Ahmed b. Ali b. Sa’leb es-Sa’âtî el-Bagdâdî’ye (696/1296) ait *Mecmau'l-Bahreyn ve Mültekâ'n-Nehreyn* adlı yazma eserin zahriyesinde yer alan mülkiyet kaydında rastlanmıştır olup burada da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

alınmıştır. Hâtimedede müellif kendisini Muhammed Ferid b. Muhammed eş-Şehîr bi-Kalbakçızâde eş-Şâmî nisbeten ed-Dımeşkî ikameteden el-Kınvâtî meskenen ve mahallen şeklinde tanıtır. Eserin başka bir nüshasına rastlanamamıştır.

Müellif eserde besmeleyi bütün detayları ile ele alıp etraflı bir şekilde işlemektedir. Besmelenin okunması, yazılması, fazileti ve manaları ile ilgili rivayetleri mukayeseli bir şekilde inceleyip değerlendirmelerde bulunmaktadır. Sarf, nahiv, meânî, beyan, bedî, kelam, usûl, mantık, adâb, fıkıh, tefsir, tasavvuf gibi çeşitli ilim dallarına göre besmele hakkında detaylı bilgiler verdiği gibi yeri geldikçe bu ilim dallarının konuları ile ilgili örnekler üzerinden ayrıntılı açıklamalar da yapmaktadır. Belagat konularına ayrı bir önem vermektedir. Haber ve inşa cümlesi, atıf, hakikat ve mecaz, mecaz türleri ve alakaları, istiare, kinaye, kinaye ve tazmin arasındaki fark, tevriye, leffü neşr gibi daha birçok edebi türle ilgili izahlar yapması bunu göstermektedir. Çok sayıda beyit ve şiire de yer vermiştir. İşari yorumlara da sıkça başvurmuştur. Eserin sonuna bir tezyîl [119b], bir tekmiîl [120a-b] ve bir de tetmîm [12b-121b] ilave etmiştir. Besmele ile ilgili yapılan müstakil çalışmalar arasında dikkate alınması gereken önemli bir eser olduğu söylenebilir.

Muhammed b. Ali el-Karamânî (18. Asır)

Karaman ve çevresinde “Şeyhu Siyah ser-Karabaş” şöhretiyle tanınmış olan Şeyh Abdüllâtîf el-Karamânî'nin neslindedir. *Şerhu Besmele, Hâşiye Ale't-Tehzib, Takribül Mübtedi ilâ Metalibül Muhtedi fil Fıkıh, Risâle fi İmani Ebeveyyin 'Nebîyyi* adlı basılmamış eserleri vardır.⁶² Muhammed b. Ali el-Karamânî, *Risâletü'l-Besmele* adlı eserinin mukaddimesinde kendisini “Muhammed b. Ali el-Karamânî sümme el-Erzincanî” şeklinde tanıtmıştır. Anlaşıldığına göre bir müddet Karaman'da bulunduktan sonra Erzincan'a göç etmiştir. Yine aynı yerde, düşmanlara karşı başta Abdülhamid Han olmak üzere tüm Müslümanlara yardım etmesi için Allah'a dua etmektedir.⁶³ Müellifin hangi Abdülhamid'i kastettiğini ise Osmanlı Müellifleri'nden öğrenmekteyiz. Zira bu kaynakta onun I. Abdülhamid zamanında (1774 -1789) yaşadığı ifade edilmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla müellif, 18. Asrın son çeyreğinde hayatta olmuş olmalıdır.

Risâletü'l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, Lâlâ İsmail Bölümü nr. 262, vr. 9b-23b.

62 Bursalı, *a.g.e.*, I, 280.

63 Muhammed b. Ali el-Karamânî, *Risâletü'l-Besmele*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Bölümü nr. 262, vr. 9b-10a.

64 Bursalı, *a.g.e.*, I, 297

Eser, bir mecmuadadır. Telif veya istinsah kaydı yoktur. Müellif adı dîbâceden alınmıştır. Okunaklı bir hatla yazılmış ve iyi korunmuştur. Bursalı, eserin Hamidiye’de bir nüshasının bulunduğunu⁶⁵ zikretse de ne bu nüshaya ne de eserin başka bir nüshasına ulaşılamamıştır.

Muhammed b. Ali el-Karamânî mukaddimede, besmele ile ilgili eserlerin bir kısmının aşırı derecede uzun, bir kısmının ise fazlasıyla özet olduğunu, dolayısıyla gereken faydayı sağlayamadıklarını, orta hacimli bu eseri yazarak bu alana katkı sağlamak istediğini ifade ederek risâleyi yazmadaki maksadını açıklar. [9b-10a] Eseri altı bahisten oluşacak şekilde tertip eder. Birinci bahiste, Allah’ın isminin her şeye mukaddem olmasını aklî ve naklî deliller ışığında anlatır. İkinci bahiste “ba” harfi cerrinin muteallâki ile ilgili hususları ele alır. Üçüncü bahiste ise “ba” harfi cerrinin delâlet ettiği manaları izah eder. Dördüncü bahiste “ism” kelimesi ve buna bağlı olarak tartışılan konuları açıklar. Beşinci bahsi “Allah” lafzına tahsis eder. Altıncı bahiste “rahmân” ve “rahîm” kelimelerini tahlil eder. [10b-23b] Muhteva bakımından benzer özellikler taşımakla birlikte erken dönem besmele risâlelerine göre daha sade bir anlatımı vardır ve konular daha sistemattir. Farklı görüşler yer yer mukayese edilmiş ve tercihlerde bulunulmuştur.

Bursalı, Muhammed b. Ali el-Karamânî’nin *Risâletü’l-Besmele* isimindeki bu eserinin Ebû Saîd el-Hâdimî’nin *Şerhu’l-Besmele*’sinin şerhi olduğunu zikretmektedir.⁶⁶ Ancak risâlede bu bilgiyi doğrulayıcı herhangi bir işarete rastlanmamıştır. Metot ve muhteva bakımından da aralarında belirgin farklar vardır. Ayrıca Karamânî’nin risâlesi Hâdimî’ninkine göre oldukça muhtesardır.

Muhammed b. Ebû Bekr el-Kilîsî⁶⁷

Risâle fi’l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü nr. 257, vr. 50b-57a.

Risâle bir mecmuanın içerisinde, Ebû Saîd el-Hâdimî’nin besmele risâlesinden hemen sonra yer almaktadır. Telif tarihi belli değildir. Ferâğ kaydından anlaşıldığına göre istinsah tarihi 1174/1760 yılı Rebiulevvel ayı Cuma günüdür.⁶⁸ Müstensih adı belirtilmemiştir. Müellif adı dîbâcede Muhammed b. Ebû Bekr el-Kilîsî şeklinde geçmektedir. Risâlenin, *Şerh Tefsiri’l-Besmele* ismiyle Süleymaniye Kütüphanesi, Yahya Tevfik Bölümü, nr. 210’da (vr. 83b-87a) bir nüshası daha mevcuttur.

65 Bursalı, *a.g.e.*, I, 297

66 Bursalı, *a.g.e.*, I, 297

67 Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır.

68 Dolayısıyla müellif bu tarihlerde veya daha öncesinde yaşamış olmalıdır.

Muhammed b. Ebû Bekr el-Kilisî risâleyi yazmadaki amacını; “Kadı Bey-dâvî’nin tefsirinde besmeleyi çeşitli ilim dallarına göre tefsir edip lafız ve mana bakımından birçok vecih üzerinde durduğunu görünce, ilim erbabının duasını almak, ilme yeni başlayanlara ise yardımcı olmak gayesi ile besmeleyi tefsir etmeye karar verdim” şeklinde açıklar. [50a-b] Ardından, besmeleyi sırasıyla lügat, iştikak, sarf, nahiv, meâni, beyan, mantık, münazara ve kelam ilmî açısından ele alır. [51a-57a] Kaynaklara bazen müellif bazen de eser adı ile işaret eder. Yer verdiği rivayetleri ve naklettiği görüşleri değerlendirmeye tabi tutar. Sade ve anlaşılır bir üslûp kullanır. Birçok besmele risâlesine göre daha sistemattir.

**Muhammed b. Hüsameddin Karaçelebizâde el-Güzelhisârî
(893/1487-88)⁶⁹**

Tefsiru’l-Besmele ve Fezâiluhâ

Dâru’l-Kütübi’z-Zâhiriyye, nr. 4665, vr. 11-21.

Bu risâleye *Fehârisü Ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerim* adlı eserin iki farklı yerinde yer verilmiştir. Sahife 94’de müellifin adı Muhammed Karaçelebizâde şeklinde geçmekte olup Türkiye’nin Güzelhisar beldesinden olduğu belirtilmiştir. Sahife 157’de ise müellif adı Muhammed b. Hüsameddin el-Ma’rûf Karaçelebizâde şeklinde verilmiştir. Vefat tarihi 893/1487-88 olarak kayıtlıdır.⁷⁰

Fehârisü Ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerim adlı çalışmadan hareketle eserle ilgili şu bilgiler verilebilir. Eser, çeşitli ilim dallarına ait çok sayıda risâlenin bulunduğu bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Telif ve istinsah kaydı belirtilmemiştir. Ancak bu nüshanın on ikinci asra ait olma ihtimali vardır. Risâleye besmele, hamdele ve salvele ile başlandıktan sonra bir mukaddime yer almaktadır. Müellifin adı mukaddimede Muhammed eş-Şehir bi Karaçelebizâde şeklinde geçmektedir. Başlıktan anlaşıldığına göre risâle besmele ve onun faziletine dairdir.⁷¹

69 Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Ancak Karaçelebizâde adına bazı katalog kayıtlarında rastlanmaktadır. Karaçelebi Ebû’l-Fazl Muhammed (Milli Kütüphane-AnkaraNeşehir Ortahisar İlçe Halk Kütüphanesi, ٠٠ Or His ١١١١, *Adâbü Ta’lîmi’l-Îmân ve’l-İslâm*); Karaçelebizâde Ebû’l-Fazl Mahmud (Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 9056, *Ta’lim-i Etfâl-i Müslimin*); Zuhûri, Muhammed Efendi Karaçelebizâde (1042/1632) (Nuruosmaniye Koleksiyonu, 34 Nk 4195M/8, *Sakiname*). Müellifin bu isimlerle bir irtibatı olup olmadığı ayrı bir araştırma konusudur.

70 Salah Muhammed el-Haymi, *Fehârisü Ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerim li Mahdûdâtü Dâri’l-Kütübi’z-Zâhiriyye*, Dimeşk, 1983, II, 94; 157-158.

71 Salah Muhammed el-Haymi, *a.g.e.*, II, 157-158.

Muhammed b. İsmail b. Abdullah el-Antâkî⁷²

Kitâbü 'l-Fevâid fi 'l-Besmele ve 'l-Hamdele

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi Bölümü nr. 3182, vr. 178a-197a.

Risâle bir mecmuanın içerisinde. Mukaddime ve hâtimedede telif ve istinsaha dair herhangi bir kayıt yoktur. Müellif ve eser adı zahriyeden alınmıştır. Burada vakıf mührü de mevcuttur. Bu mührde şunlar yazılıdır: “Vakf-ı Şeyhulislam Veliyüddin Efendi ibn el-Merhum el-Hacı Mustafa Ağa ibn el-Merhum el-Hacı Hüseyin sene 1175/1761.” Bu bilgilere göre müellif bu tarihte ya da daha öncesinde yaşamış olmalıdır. Risâlenin başka bir nüshasına rastlanamamıştır.

Müellif besmele, hamdele, salvele ve kısa bir mukaddimeden sonra, her işe ve esere besmele ile başlama uygulamasının tarihi sürecini aktarır. Bu bağlamda içerisinde lafzâtullahın bulunduğu bazı âyeti kerimelere ve çok sayıda hadisi şerife yer verir. Hadislerle ilgili değerlendirmelerde bulunur. Selef alimlerinin bu rivayetlerden hareketle yaptıkları tespitleri ve verdikleri hükümleri nakleder. [178b-180a] Daha sonra birçok müfessirin yaptığı gibi besmeleyi oluşturan lafızları tek tek ele alıp çeşitli ilim dallarına göre tahlil eder. Ulemanın besmele konusundaki farklı yaklaşımlarına yer verir. Onları sadece nakletmekle kalmaz, değerlendirmeler yapıp tercihte de bulunur. Bazı alimlerin, “fe in kulte kultu/ niçin böyle diye sorarsan şöyle cevap veririm” şeklindeki anlatım metodunu benimser ve bu üslubu risâlenin başından sonuna kadar sürdürür. [180b-187a] Müellifin besmele ile ilgili açıklamaları 187b’de sona erer. Risâlenin geri kalan kısmı hamdeleye dairdir.

Muhammed b. Yusuf el-Antafî (Ayaklı Kütüphane) (1212/1797)

Antalya müftüsünün oğludur. Ayaklı Kütüphane Muhammed Emin Efendi namıyla tanınmıştır. Lakabından da anlaşılacağı üzere zamanın allâmesi sayılmaktaydı. Meşhur Gelenbevî İsmail Efendi ile Tatarcık Abdullah Efendi seçkin talebelerindendir. Uzun ömürlü bir zât olup 100 sene yaşamıştır. İstanbul’da 1212/1797 yılında vefat etmiştir. Üsküdar’da Seyyid Ahmed deresi yakınında medfundur. Bursalı vefat tarihini 1223/1808 olarak verir. Kaynaklarda şair olduğundan da bahsedilir. Eserlerine ise ulaşılamadığı ifade edilir.⁷³ Ayrıca Ebû

72 Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır.

73 Bursalı, *a.g.e.*, I, 215; Beyhan Kesik, “Ayaklı Kütüphane Müftüzâde Seyyid Mehmed Emin Efendi”, <http://www.turkedebiyatilisimleri.org/index.php?sayfa=detay&detay=3333>, Erişim Tarihi, 23.11.2017.

Saîd el-Hâdimî'nin talebesi olduğu ve Anadolu kazaskerliğine kadar yükseldiği de belirtilir.⁷⁴ Yapılan katalog taramalarında müellife ait sadece bir eser bulunabilmiştir. O da besmeleyle dairdir.

Besmele Risâlesi/İ'rabü'l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, A-Tekelioğlu Bölümü nr. 877, vr. 204b-208a.

Risâle bir mecmuanın içerisindeydir. Telif tarihi ve istinsah kaydı yoktur. Müellifin adı hâtimedede Muhammed b. Yusuf el-Antalî şeklinde geçmekte ve bu risâleyi oldukça üstün vasıflarla övdüğü es-Seyyid el-Hâdim b. es-Seyyid er-Rûhi adlı bir zâtın meclisinde yazdığını ifade etmektedir. Başlık yerinde, *Besmele Risâlesi* ve *İ'rabü'l-Besmele* şeklinde iki kayıt mevcuttur. Bu isimlendirme muhtevadan hareketle müstensih tarafından yapılmış olmalıdır. Eserin, Süleymaniye Kütüphanesi, A-Tekelioğlu Bölümü nr. 808'de (vr. 113b-117b) bir nüshası daha mevcuttur.

Müellif risâleyi üç bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde besmelenin kitabetti ve besmelede yer alan bazı harflerin sembolik anlamları üzerinde durur. Bu bağlamda, "Bismillâhirrahmânirrahîm" lafzının ilk dönem Arap yazısına uygun olarak her harf ve kelimesinin bitişik yazıldığı, daha sonra kelimelerin arasının tefrik edildiği, ism lafzının başındaki elifin sonraları kesreti istimalden dolayı düşürüldüğü, sin harfinin uzâtılarak yazılması gerektiği gibi konuları çeşitli rivayetler ışığında ele alır. Ba, sin ve mim harflerinin kuddûs, selâm, muhammed gibi lafızlara, belli âyet ve hadislerle işaret ettiği tarzında çeşitli işari yorumlarda bulunur. [204b-205b] İkinci bölümde besmeleyi oluşturan ism, Allah, rahmân ve rahîm lafızlarının iştikakı ile ilgili alimlerin görüşlerini hülâsa eder. Üçüncü bölüm ise besmelenin i'rabına dairdir. Risâle kısa bir hâtime ile son bulmaktadır. [205b-208a]

Muhammed Naim el-Karamânî (1223/1808'de sağ)⁷⁵

Risâle fi'l-Besmele ve'l-Hamdele ve's-Salvele

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi nr. 3121/1, vr. 17b-20b.

Risâle bir mecmuanın içerisindeydir. Müellif adı dîbâcede es-Seyyid Muhammed Naim el-Karamânî şeklinde geçmektedir. Eser 1223/1808 yılında telif edilmiştir. İstinsah kaydı yoktur. Başka bir nüshasına rastlanmamıştır.

74 Yaşar Sarıkaya, "Osmanlı Anadoluşunda Parlayan Bir Eğitim Merkezi: Hâdimî Medresesi ve Kütüphanesi", *Osmanlı Araştırmaları*, cilt, XLII (2013), s. 157-175.

75 Hayatı hakkında bilgi bulunamamıştır.

Müellif, besmele, hamdele ve salvelenin her işin başında söylendiği, her eserin girişinde yazıldığı için Müslümanların hayatında önemli bir yer işgal ettiğini, bundan dolayı bu konularla ilgili uzun-kısa çok sayıda risâleler yazıldığını, farklı şeyler söylendiğini, kendisinin de konunun önemine binaen hoca ve talebelere faydalı olmak için böyle bir eser yazmaya karar verdiğini ifade ederek bu risâleyi yazmadaki amacını ortaya koyar. [17b] Eseri bir mukaddime ve üç fasıldan oluşacak şekilde tertip eder. Mukaddimedede, ilâhi, nebevî ve aklî delillerden dolayı besmele, hamdele ve salvelenin her üçünün de başlangıçta zikrinin vacip olduğunu anlatmaya çalışır. Ona göre bismelenin bidayette zikrinin vacip oluşunun ilâhi delili “Rabbinin ismiyle oku/اقرأ باسم ربك” (Alâk, 96/1) âyetidir. Nebevî delili “Besmele ile başlanmayan her önemli işin sonu kesiktir/كل أمر ذي بال...”⁷⁶ hadisidir. Aklî delili ise Müslümanın kitabı ile kafirin kitabı arasındaki farktır. Hamdelenin zikrinin vacip oluşunun delillerine gelince; ilâhi delil, “elhamdülillahi rabbilalemin/الحمد لله رب العالمين” (Fâtiha, 1/2;...) âyetidir. Nebevî delil “Hamdele ile başlanmayan her önemli işin sonu kesiktir/... كل أمر ذي بال...”⁷⁷ hadisidir. Aklî delil ise kendisine nimet verilenin nimet verene şükretmesi gerektiğidir. Salvelenin zikrinin vacip oluşunun ilâhi delili “Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber’e salât ediyorlar/إن الله وملائكته يصلون على النبي” (Ahzâb, 33/56) âyetidir. Nebevî delili “Bana salavat ile başlanmayan her önemli iş, her bereketten mahrumdur./كل أمر ذي بال لم يبدأ بالصلاة علي فهو محقوق عن كل بركة” şeklindeki rivayettir.⁷⁸ Aklî delili ise Hz. Peygamber’in Yüce Allah ile kullar arasında vasıta olmasıdır. [17b] Müellif mukaddimedede yaptığı bu izahlardan sonra sırasıyla, birinci fasılda besmeleyi, ikinci fasılda hamdeleyi, üçüncü fasılda salveleyi şerh eder.

Mustafa b. Abdullah el-Boluvî⁷⁹

Risâletü 'l-Besmele ve 'l-Hamdele

Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun Yazmaları Bölümü nr. 101, vr. 40b-44a.

Risâle bir mecmuanın içerisindeydir. Telif tarihi ve istinsah kaydı yoktur. Müellif adı hâtimededen alınmıştır. Eser adı muhtevadan hareketle görevli tarafından tespit işine kaydedilmiştir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar

76 Hatîp el-Bağdâdî, *a.g.e.*, II, 69 nr. 1209; Aclûnî, *a.g.e.*, II, 109

77 İbn Mâce, Nikah 19, 1894.

78 Aclûnî, *a.g.e.*, II, 109.

79 Kaynaklarda Mustafa b. Abdullah el-Boluvî adına rastlanmamış olup bu kişi ile irtibatlı olabileceği düşünülen Mustafa b. Ahmed b. Mustafa el-Boluvî (1086/1675) (Kehhâle, *a.g.e.*, III, 857) ve Mustafa b. Hamza el-Boluvî (1048/1638) (Kehhâle, *a.g.e.*, III, 863) isimlerine denk gelinmiştir. Ancak ilgili kaynaklarda bu zâtlara besmele ile ilgili bir eser nisbet edilmemiştir.

Bölümü nr. 1276'da (vr. 50b-54b) ikinci bir nüshası daha vardır. Bu nüshanın özellikleri de bir önceki gibidir.

Risâleye, gelenekten farklı olarak besmele, hamdele, salvele ve mukaddimeye yer verilmeksizin hemen giriş yapılmış ve direkt besmelenin tefsirine geçilmiştir. Ulemanın besmelenin tefsiri konusundaki görüşleri bir araya toplanmış ve hulâsa edilmiştir. Ardından hamd lafzına geçilmiş ve daha ziyade bu kavram üzerinde yoğunlaşmıştır. Risâle, “ceme’ahu Mustafa b. Abdullah el-Boluvî” kaydı ile son bulmaktadır.

Mustafa b. Ebû Bekir el-Güzelhisârî

Kaynaklarda Mustafa b. Ebû Bekir el-Güzelhisârî⁸⁰ adı sadece Kehhale’de geçer. O da hayatı hakkında herhangi bir bilgi vermez. Müellifin Teymuriyye Kütüphanesi fihristinde yer alan (Fihrisu’t-Teymuriyye I, 94 ve III, 261) besmele risâlesinin telif tarihini h.1175/m.1762 olarak gösterip bu tarihte hayatta olduğunu belirtir.⁸¹ Ancak bu tarihte müellif hayatta olsa bile eserin telif tarihi daha öncedir. Zira Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü nr. 2046/20’daki besmele risâlesi nüshası 1158 yılında Osman b. İbrahîm adlı bir zât tarafından istinsah edilmiştir. Dolayısıyla eserin telif tarihi 1175’ten çok öncedir.

Mustafa b. Ebû Bekir el-Güzelhisârî adı bunun dışında yazma eser kataloglarında yer almaktadır. Ancak katalog bilgilerindeki bu isimlendirmede de çeşitli yanlışlıklar yapılmıştır. Örneğin Bağdatlı Vehbi nr. 2046’da (vr. 327-329) yer alan *Risâle fi’l-Besmele* adlı eser katalogda, Mustafa b. Muhammed b. Mustafa el-Güzelhisârî adına kayıtlıdır. Ancak eserin hâtimesinde müellifin kendisi adını, Mustafa b. Bekir el-Güzelhisârî şeklinde zikretmektedir. Aynı durum Süleymaniye Serez nr. 3840/6’da (vr. 116-125) bulunan *İ’rabu Kelimâti’s-Şehade ve’l-Besmele ve’l-Hamdele* adlı risâle için de söz konusudur. Bu eser de katalogda Mustafa b. Muhammed’e nisbet edilmektedir. Ancak yapılan incelemede eserde müellifin adının Mustafa b. Bekir olarak yer aldığı görülmüştür. Benzer bir durum birçok kütüphanede nüshası bulunan *Mu’ribü’l-Avâmil* adlı eser için de söz konusudur. Zira bazı kayıtlarda bu eser Mustafa b. Muhammed’e nisbet edilirken çoğunlukla Mustafa b. Bekir’e isnad edilir ki hâtimede de ismi bu şekilde geçer.

80 *Sicill-i Osmanî*’de, “Kara Ebû Bekirzâde” adlı bir zâtın kısa özgeçmişinde bu zâtın, III. Ahmed Devri (1703-1730) alimlerinden Ebû Bekir el-Güzelhisârî’nin oğlu olduğu zikredilir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmanîyye*, (Yayına haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Keskin), İstanbul, Sebil Yayinevi, 1995, IV, 680). Bu durumda Ebû Bekir el-Güzelhisârî’nin aşağıda zikredeceğimiz besmele risâlesinin yazarı Mustafa Efendi’nin babası, Kara Ebû Bekirzâde’nin ise onun kardeşi olma ihtimali yüksektir.

81 Kehhâle, a.g.e., III, 860.

DİA'da da bu üç eser Mustafa b. Muhammed el-Güzelhisârî'ye nisbet edilmiştir.⁸² Kaynaklarda Mustafa b. Bekir hakkında bilgi olmamasına karşın Mustafa b. Muhammed ile ilgili bazı bilgiler vardır. Bu bilgiler şu şekilde özetlenebilir. Mustafa b. Muhammed, Güzelhisar (Aydın) vilâyetine bağlı Denizli sancağının Buldan nahiyesinde doğdu. Tahsilini, Konyalı fakih Ebû Saîd el-Hâdimî'nin oğlu Abdullah el-Hâdimî'nin yanında tamamladı. Ardından önce Buldan'da, daha sonra Aydın'da ikamet ederek öğretim ve mânevî irşad vazifesini sürdürdü. Fıkıh usulü, kelâm ve tasavvuf alanında derinleşen Güzelhisârî, eser telifi ile de meşgul olmuştur. Güzelhisârî Aydın'da vefat etti ve Tirekapısı Kabristanı'na defnedildi. Mustafa Hulusi diye de tanınmaktadır. Vefat tarihi ile ilgili değişik kayıtlar bulunmaktadır. Bursalı ve *DİA*'ya göre 1253/1837, Kehhale'ye göre ise 1215 yılında vefat etmiştir.⁸³

Bu durumda akla Mustafa b. Muhammed b. Mustafa ile Mustafa b. Bekir'in aynı kişiler olup olmadığı sorusu gelmektedir. Eğer bir kişi ise bazı eserlerde Mustafa b. Muhammed, bazılarında ise Mustafa b. Bekir adını kullanmıştır. Buna göre babasının adı Muhammed Bekir olabilir. Ancak bu ihtimal Mustafa b. Muhammed'in vefatı ile ilgili verilen 1215 ya da 1253 tarihlerinden birinin doğru olması durumunda geçerliliğini yitirir. Zira Mustafa b. Bekir'in kaleme aldığı *Mu'ribü'l-Avâmil* adlı eserin Burdur İl Halk Kütüphanesi nr. 1088-03'te yer alan nüshası 1131/1718 yılında istinsah edilmiştir. 1215 ya da 1253 yılında vefat eden birinin bu tarihte böyle bir eser yazması pek mümkün görünmemektedir. Bu durumda bu iki zâtın ayrı kişiler olma ihtimali daha yüksektir. Muhtemelen isim benzerliğinden dolayı karıştırılmışlardır. Ancak Mustafa b. Muhammed hakkında kaynaklarda bilgi mevcut iken Mustafa b. Bekir'den söz edilmemesi de dikkat çekicidir. Vefat tarihi olarak kaynaklarda geçen 1215 ve 1253 tarihlerinin Mustafa b. Muhammed'e isnad edilen eserlerin telif tarihi zannedilerek verildiği dikkate alındığında burada bir yanılmanın olabileceği de gözardı edilmemelidir. Zira birçok eserde istinsah tarihi ile telif tarihi birbirine karıştığı için hataya düşülmektedir. Şayet burada da böyle bir hata yapılmışsa bu iki ismin aynı kişi olma ihtimali de ortaya çıkabilir.

Mustafa b. Bekir el-Güzelhisârî 'nin *Mur'ribü'l-Avâmil* adlı eseri ile ilgili bir tez çalışması da yapılmıştır. Bu çalışmada Mustafa b. Bekir ile Mustafa b. Muhammed ayrı kişiler olarak tanıtılmıştır. Ancak Mustafa b. Bekir'in hayatı hakkında adı, memleketi ve yaşadığı dönem dışında herhangi bir bilgi aktarıla-

82 Ahmet Akgündüz, "Güzelhisârî Mustafa Hulûsî", *DİA*, cilt 14, s. 331.

83 Bursalı, *a.g.e.*, II, 28; Kehhâle, *a.g.e.*, III, 884; Akgündüz, *a.g.m.*, s. 331.

mamıştır.⁸⁴ Netice olarak bahsi geçen isimlerin memleketleri, yaşadıkları tarih ve isimleri dikkate alındığında bunların iki ayrı kişi olup Mustafa b. Muhammed b. Mustafa el-Güzelhisârî'nin, Mustafa b. Bekir el-Güzelhisârî'nin torunu olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda Mustafa b. Bekir'in on ikinci asırda yaşamış bir alim olduğu ve eserlerinin bir kısmının sehven Mustafa b. Muhammed'e nisbet edildiği söylenebilir.

Şerh-u Besmele

Balıkesir İl Halk Kütüphanesi nr. 10 Hk 42/1, vr. 1b-6b.

Eser çeşitli risâlelerden oluşan 77 varaklık bir mecmua içerisinde yer almaktadır. Telif tarihi belli değildir. Müellifin adı hâtimedede Mustafa b. Ebû Bekr el-Güzelhisârî şeklinde kayıtlıdır. Ferâğ kaydından anlaşıldığına göre Abdullah b. Abdurrahmân isimli bir zât tarafından 1191/1776'da istinsah edilmiştir. Müellif risâlede eserin adını zikretmemiştir. Dolayısıyla eser adı, müstensih tarafından muhtevadan hareketle başlığa konmuş olmalıdır. Eserin, *Risâle fi'l-Besmele* adıyla Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi nr. 2046/20'da (vr. 327-329. müst. Osman b. İbrahim istinsah tarihi 1158), *İ'rabu Kelimâti'ş-Şehade ve'l-Besmele ve'l-Hamdele* adıyla Süleymaniye Serez nr. 3840/6'da (vr. 116-125; 116b-119a *İ'rabu Kelimâti'ş-Şehade*, 119a-125a *Şerhu'l-Besmele ve'l-Hamdele*), *Risâle fi'l-Besmele ve'l-Hamdele* adıyla Teymuriyye I, 94 ve III, 261'de⁸⁵ birer nüshası vardır.

Risâlede bir girizgah mahiyetinde besmele, hamdele ve salveleye yer verilmemiştir. Mukaddime de mevcut değildir. Bismillâhirrahmânirrahîm ibaresinden hemen sonra açıklamalara geçilmiştir. Müellif ilk olarak, kitaplara başlama geleneğine göre besmele ve hamdelerin üç durumu olduğunu ifade eder. Buna göre kitaplara ya besmele ile başlanır, ya da bismelenin ardından hamdele zikredilir yahut besmele ve hamdelerin her ikisi birlikte zikredilir. Müellif, birincisinin kitaplarda yaygın olarak başvurulan bir yöntem olduğunu, ikincisinin Kur'an-ı Kerim'in tertibine riayet için tercih edildiğini, üçüncüsünün de bu konuda meşhur olan iki hadise binaen olduğunu söyleyerek “كل أمر ذي بال لم يُبدأ فيه بسم الله فهو” “أبتر”، “كل أمر ذي بال لم يُبدأ بالحمد لله فهو أجزم” hadislerine telmihte bulunur. Daha sonra bismelenin başında ve her iki hadiste bulunan “ba” edatının ilsâk, mülâbese ya da istiâne anlamına gelebileceğini ifade ederek “ba”ya verilecek manaya göre ortaya çıkabilecek durumları alimlerin görüşlerini de naklederek tartışır. [1b-2b]

84 Ayşe Gül, “Mustafa B. Bekir Güzelhisari ve Müribu'l-Avâmil'i” *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sivas, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006, s. 19.

85 Kehhâle, a.g.e., III, 860.

Devam eden satırlarda “el-hamdü” kelimesinin başında yer alan lam-ı tarifi cins, istiğrak, ahd-i zihni ve ahd-i hâricî gibi manaları üzerinde durarak geniş filolojik tahliller yapar. Sıbeveyh ve Müberred gibi meşhur dilcilerin görüşlerine de yer vererek risâlenin sonuna kadar bu tavrını sürdürür. [3a-6b]

Eserde diğer besmele risâlelerinde alışık olduğumuz isim, Allah, rahmân ve rahîm lafızları ele alınmamıştır. Ayrıca hamdeleye de yer verildiği için eseri, *Risâle fi'l-Besmele ve'l-Hamdele* şeklinde isimlendirmek daha isabetlidir.

Mustafa el Kûrî (el-Kürevî) (1222/1709'da sağ)

Müellifin kimliğinde dair kesin olan tek şey adının Mustafa olduğudur. Bunun dışındaki bilgiler tahminden ibarettir. Aşağıda tanıtımı yapılacak olan eserin Elmalı Kütüphanesi nr. 2814'te yer alan katalog kaydında müellif adı ilgili risâlenin hâtimesinden hareketle “Mustafa b. Sıkkın el-Gûrî” şeklinde verilmiştir. Ancak yapılan araştırmalarda ne bu isme ne de Gûrî nisbesine herhangi bir yerde rastlanmamıştır. Kanaatimize göre müellif adı Mustafa b. Şükür? el-Kûrî şeklinde okunmaya daha uygundur. Bu durumda müellifin Kastamonu'nun Küre yöresinden olduğu söylenebilir. Zira Kürelilerin nisbesi kaynaklarda genelde Kürevî şeklinde geçerken bazen Kûrî diye de geçmektedir.⁸⁶ Yaptığımız incelemede ne buna benzer bir isme ne de eserin ilgili kütüphaneden başka bir yerde başka bir nüshasına rastlayamamış olmamız onun müellifinin bir Türk olması fikrini bizde daha da güçlendirmiştir. Biz risâleyi incelerken herhangi bir tarihe rastlayamasak da katalog kaydında risâlenin müellif hattı olduğu ve 1222/1709 yılında telif edildiği belirtilmektedir. Yine yaptığımız incelemede Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi 2027/01'de, 1138 tarihinde bütün ilim dallarında Muhammed b. Hilmi b. Mustafa el-Kürevî'ye verilen bir icâzetnâmeye denk geldik. Müellife en yakın ismin bu olabileceğini düşündük. Tarihler ve isimler dikkate alındığında bu bilgilerin müellifle irtibatlı olabileceği akla gelmektedir. Bu durumda sözkonusu icazeti alan Muhammed b. Hilmi'nin besmele risâlesinin yazarı Mustafa el-Kürevî'nin torunu olma ihtimali vardır.

Risâletü'l-Besmele ve'l-Hamdele

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi Bölümü nr. 2814, vr. 169b-174a.

86 Mesela çeşitli eserleri istinsah eden Ahmed b. Abdülfettah'ın nisbesi bazı katalog kayıtlarında Kûrî, bazılarında Kürevî şeklinde geçmektedir (bkz., <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>, Erişim Tarihi, 11.02.2018).

Risâle bir mecmuanın içerisindeydir. Katalogda müellif hattı olduğu ve 1222/1709 yılında telif edildiği kayıtlıdır. Eserin dîbâcesi yoktur. Müellif adı hâtimededen alınmıştır. Eser adı muhtevadan hareketle verilmiş olmalıdır. Başka bir nüshasına rastlanmamıştır.

Müellif bu risâleye önce “Her önemli ve meşru işe besmele ile başlama”, “Her önemli ve meşru işe hamdele ile başlama” rivayetlerini ele alarak başlar. Bu mesele ile ilgili hususları uzun uzadıya tartıştıktan sonra besmeleyi tefsir etmeye geçer. Klasik görüşleri aktarır ve değerlendirmeler yapar. Son olarak hamdeleyi izah eder. Risâlenin hacminin küçük olmasına rağmen anlatımın oldukça yoğun olduğu görülür. Özellikle kelâmî, felsefi ve dille ilgili konular başarılı bir şekilde işlenmiştir.

Osman b. Yusuf el-Erzincânî⁸⁷

Şerhu't-Tesmiye

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü nr. 3549, vr. 1b-7b

Risâle bir mecmuanın baş tarafındadır. Zahriyede mecmuada yer alan sekiz adet risâlenin ve bunların müelliflerinin adları ile çeşitli mühürler ve bazı notlar bulunmaktadır. Müellif adı dîbâceden alınmıştır. İstinsah tarihi 1175/1762'dir. Eserin başka nüshasına rastlanmamıştır.

Müellif bu risâlede, besmele hakkında kaynaklarda varid olan görüşleri soru-cevap üslubuyla tartışır. Tercih ettiği görüşü “ekûlü/derim ki” lafzıyla başlayarak açıklar. Eser metot ve muhteva bakımından birçok besmele risâlesiyle benzer özelliklere sahiptir. Önce eserlere besmelenin yazımı ile başlama geleneği ve bunun hamdele hadisi ile uzlaştırılması konusundaki yaklaşımları izah eder. Ardından besmeleyi oluşturan ba, ism, Allah, rahmân ve rahîm lafızlarını tertibe göre tek tek ele alıp özellikle dil kaidelerine göre tefsir eder.

87 Bursalı'da, Osman b. Yakup (1171/1757) Kemâhî adlı çok sayıda eseri olan bir müellifin adı geçer (Bursalı, *a.g.e.*, I, 367). Ancak besmele sahibinin adı “Osman b. Yusuf” şeklinde açık yazılmıştır. Dolayısıyla bu kişi olmamalı. Katalog kayıtlarında Osmân b. Yûsuf'a nispet edilen *Risâle fi'l-Ahlaki'z-Zemimetî ve'l-Hamide*, *Risâle fi Mesâili't-Tekbîr fi's-Salât*, *Vasiyetname*, *Felâhü'l-Mü'minîn* gibi bazı eserlerler vardır. Bunlardan Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları'nda bulunan *Felâhü'l-Mü'minîn* 'in, telif tarihi 1191/1777'dir. Bu tarih tanıtılacak risâlenin istinsah tarihine (1175/1762) yakındır. Dolayısıyla aralarında bir irtibat kurulabilir. Ancak kataloglarda Erzincânî nisbesine sadece besmele ilgili risâlede rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu eserlerin kime ait olduğu konusunda şimdilik kesin bir şey söylenemez.

Osman Karahisârî⁸⁸

Risâle fi'l-besmele ve't-Tahmîd

Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu nr. 272/16, vr. 167b-170b.

Risâle bir mecmuanın içerisindeydir. Serlevha ve mukaddime yoktur. İstinsah tarihi 1205/1790'dır. Müellif adı hâtimedede Osmân Karahisârî şeklinde geçmektedir. Katalog fişinde ise Mustafa b. Ahmed b. Osmân Karahisârî diye kayıtlıdır. Eserin, *Risâletü'l-Besmele* ismiyle Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu nr. 968 (vr. 241-252) ve 674/2'de (vr. 489b-490a) iki nüshası daha vardır. Müellif adı buradaki katalog kayıtlarında Osman Karahisârî diye geçmektedir. Eser adı kütüphane tespit fişine görevli tarafından *Risâle fi'l-Besmele ve't-Tahmîd* şeklinde kaydedilmiştir. Ancak muhteva dikkate alındığında *Risâletü'l-Besmele* ismi daha uygundur.

Karahisârî, müelliflerin eserlerine başlarken Kur'ân'ın metoduna, Hz. Peygamberin sünnetine ve icmaya uygun olarak besmeleye hamdeleden önce yer vermeleri gerektiğini ifade eder. Ardından “كل أمر ذي بال لم يُبدأ فيه بسم الله فهو أبتى”، “كل أمر ذي بال لم يُبدأ بالحمد لله فهو أجزم” hadislerine telmihte bulunarak bu iki hadis arasında tearuz olup olmadığı gibi hususları soru cevap üslubunu kullanarak uzun uzadıya tartışır ve bu iki hadisin cem edilebileceğini, aralarında herhangi bir çelişkinin olmadığını belirtir. [167b-168a] Daha sonra, “ba” harfi cerri ile ilgili görüşleri aktarır. Sîbeveyh, Teftâzânî, Zemahşerî, Beydâvî, Hâdimî gibi alimlerden alıntılar yapar. Mamulün takdim ve tehiri ile ilgili hususları açıklarken kasr konusuna temas eder. Kasrın ifrad, kalb ve ta'yin türleri hakkında bilgi verir. İsim kelimesi ile ilgili açıklamaları daha ziyade Basra ve Kûfe dil ekollerine dayanarak yapar. Allah lafzının türeyip türemediği ile ilgili tartışmalara yer verir. Ardından rahmân ve rahîm lafızlarının türev ve manaları ile ilgili izahlara geçer. Eserine bir hâtime ile son verir. [168b-170b]

88 Karahisârî nisbesiyle anılan Osman isminde iki zata ulaşılmıştır. Bunlardan birinin adı “Seyyid İbrâhim b. Osman b. Muhammed (1197/1783)” şeklinde geçmektedir. İbrahim Efendi'nin ulemâdan Şebinkarahisarlı Osman Efendi'nin oğlu olduğu belirtilmektedir. Bu zat ise 1700'lü yıllarda yaşamış olmalıdır. <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/İslam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/KARAHİSÂRÎ-Seyyid-Ibrahim-bin-Osman-bin-Muhammed/3783>. Erişim Tarihi: 08.10.2017. Diğeri ise Karahisarlı müderris Osman Efendi'dir. 1789-99'da havas-ı refia kadısı oldu. 1804'de vefat edip, Eyüp'e defnedildi. <https://muratdursuntosun.wordpress.com/2012/01/19/hattat-ahmed-sembeseddin-Karahisârî/>. Erişim Tarihi: 08.10.2017. Ancak *Risâle fi'l-Besmele ve't-Tahmîd* adlı eserin sahibinin bunlardan biri olup olmadığı konusunda herhangi bir şey söylemek oldukça güçtür.

Sadi Efendi (Şeyhülislam) (945/1538)

Şeyhülislam Sa’dullah b. İsa b. Nehran (Emirhan) et-Tâtâbî, Sa’di Efendi olarak bilinir. Beydâvî Muhaşşisi adıyla da meşhurdur. Kastamonu’ya bağlı Dayday’da doğdu. İlk tahsilini babasından yaptı. Daha sonra değişik müderrislerden ders gördü. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra İstanbul kadılığı görevinde bulundu. İbn Kemâl’in vefatından sonra beş yıl şeyhülislamlık görevini yürüttü. 945/1538 tarihinde İstanbul’da vefat etti. Telif ettiği eserlerinin en önemlilerinden birisi *Hâşiye ala Tefsir-i Beydâvî* adlı eseridir.⁸⁹

Risâle Bismillâh

Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi nr. 2819, vr. 41b-45a.

Risâle bir mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Telif ve istinsah tarihi belirtilmemiştir. Risâlenin sonunda “Molla Sadi Efendi’nin Bismillâh ile alakalı risâlesi sona erdi.” ibaresi mevcuttur. Eser adı buradan alınmıştır. Müellif adı bu bilgiden hareketle tespit fişinde Sadi Efendi Abdullah b. İsa (945/1538), diye kaydedilmiş olmalıdır. Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi nr. 933’te *Risâle-i Besmele-i Şerife* isimli bir nüsha da katalogda Sadi Efendi’ye nisbet edilmiştir. Ancak yapılan incelemede risâlenin herhangi bir yerinde müellif ya da müstensih adına rastlanmamıştır. Ayrıca bu iki eserin muhtevalarının farklı olduğu görülmüştür.

Müellif kısa bir hamdele ve salveleden sonra esere manzum bir mukaddime ile başlar. Burada, risâleyi yazmadaki amacını ve risâlede takip edeceği metodu açıklar. Ardından üç kelimededen ibaret olan bismillâh lafzını tefsir etmeye başlar. İlk olarak ba harfi cerri, müteallakları ve manaları üzerinde durur. Daha sonra ism kelimesi ile ilgili görüşlere yer verir. Son olarak kökeni, iştikakı, anlamları açısından Allah lafzı ile ilgili tartışmaları ele alır. Müellif risâlede, klasik kaynakların bir kısmına isim vererek atıfta bulunur. Zemahşerî, Sekkâkî, Tefâtânî, İbn Hacib gibi çok sayıda dil ve belagat aliminin görüşlerini soru-cevap üslubuyla tahlil eder.

Eserde, besmelenin sadece bismillâh kısmını oluşturan kelimeler şerh edilmiş olup rahmân ve rahîm lafızlarına hiç temas edilmez. Küçük bir risâle olmasına rağmen metnin zor ve muhtevâsının da yoğun olduğu görülür. Özellikle dil felsefesi açısından oldukça zengindir. Hedef kitlenin ilim ehli olduğu anlaşılmaktadır.

89 Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 321-322; Mecdi, *a.g.e.*, I 443-445; Bursalı, *a.g.e.*, I, 323; Bilmen, *a.g.e.*, II, 641-642; Zirikli, *a.g.e.*, III, 88-89; Mehmet İpşirli, “Sâdi Çelebi”, *DİA*, cilt 35, s. 404-405; Doğan, *a.g.e.*, s. 204-205.

Tarsûsî

Mevzu bahis edecek olduğumuz besmele risâlesinin istinsah tarihi 1179/1765'tir. Dolayısıyla kaynaklarda bu risâlenin müellifi olma ihtimali bulunan bazı isimlere rastlanmaktadır. Bunlardan biri Necmüddin İbrahim et-Tarsûsî'dir (758/1357). Ebû İshak künyesi ile de bilinmektedir. Müderrislik, müftülük ve kadılık gibi görevlerde bulunmuştur. Usul, fıkıh, astronomi, matematik gibi çeşitli ilim dallarında eser telif etmiş çok yönlü alimlerden biridir. 758/1357 yılında Şam'da vefat etmiştir.⁹⁰ Diğeri, Tarsûsî Mehmed Efendi'dir (1145/1732). Babasının adı Ahmed, dedesinin adı Mehmed'dir. Tarsus müftüsü olan babasından ilim tahsil etti. Babasının vefatından sonra müftülük görevi kendisine verildi. Fıkıh, fıkıh usulü, hadis, tefsir ve kelâm yanında mantık, Arap dili ve astronomi ile de ilgilendi. 1145/1732 yılında Tarsus'ta vefat etti. Farklı alanlarda çok sayıda eser telif etti.⁹¹ Bir başka isim ise Tarsûsî Mehmed Efendi'dir (1067/1656). Bahsi geçen Mehmed Efendi'nin dedesi olmalıdır. Tarsus, Trablusşam, Kayseri gibi yerlerde müderrislik, müftülük ve kadılık gibi görevlerde bulundu. 1067/1656 yılında vefat etti. Bu bilgileri veren Şeyhi Mehmed Efendi, eserlerinden bahsetmemektedir.⁹² Kaynaklarda ilk iki müellifle ilgili zikredilen eserler arasında besmele risâlesine yer verilmez. Trabzon İl Halk Kütüphanesi nr. 2946'da bulunan besmele risâlesinin hâtimesinde müellif adı "el-Müfti et-Tarsûsî" şeklinde geçmektedir. Bursalı, Necmüddin et-Tarsûsî'yi tanıtırken şöhretinin kadı olduğundan bahseder. Mehmed et-Tarsûsî'yi tanıtırken ise onun şöhretinin müftü olduğunu zikreder. Bu durumda biz de oluşan kanaat bu risâlenin Tarsus müftülüğü yapan Mehmed et-Tarsûsî'ye ait olabileceği yönündedir. Ancak yine de kesin bir şey söylemek güçtür.⁹³

Risâle fi'l-Besmele

Trabzon İl Halk Kütüphanesi nr. 2946-16, vr. 122a-123b.

Risâle bir mecmuanın içerisinde yerindedir. Dîbâcesi yoktur. 1179/1765 yılında istinsah edilmiştir. Eserin Tarsûsî'ye aidiyeti, müstensih hâtimede düştüğü şu kayıttan anlaşılmaktadır. "Sannefeha el-Fâzıl el-Muhakkik el-Müdekkik el-Müfti et-Tarsûsî". Müstensih adı belirtilmemiştir. Eserin başka bir nüshasına rastlanmamıştır.

90 Bursalı, *a.g.e.*, I 346; Kehhâle, *a.g.e.*, I, 44-46.

91 Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü 'ş-Şekâik fi Hakkı Ehli'l-Hakâik (Şekaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri içinde)*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989, V 63-64; Bursalı, *a.g.e.*, I, 348; Abdullah Kahraman, "Tarsûsî Mehmed Efendi", *DİA*, 2011, cilt, 40, s. 115-116.

92 Şeyhi Mehmed Efendi, *a.g.e.*, I (3), 249.

93 Öte yandan burada yer verdiğimiz iki Mehmed Efendi arasında dede torun münasebeti olabileceği gibi bu ikisinin aynı kişi olup kaynakların vefat tarihlerini farklı vermiş olma ihtimali de vardır.

Müellif bu risâlede besmeleyi sırasıyla lûgat, vaz', iştikak, sarf, nahiv, meâni, beyân, bedî', mantık, münazara, kelim ve usûl ilmi olmak üzere toplam on iki ilim dalına göre tefsir etmiştir. Eser, diğer besmele risâlelerine göre daha muhtasar ve sistematiktir. Muhtevası zengin, anlatım da oldukça yoğundur. Çeşitli rivayetlere yer verilmiş olmakla birlikte dirayet yönü ağır basmaktadır.

B. Matbu Olanlar

Ali el-Murtaza el-İlbasanî (1304/1806'da sağ)

Kaynaklarda hayatı hakkında her hangi bir bilgi bulunmamıştır. Ancak *Zübde fi'l-Besmele* adlı risâlesinin H. Hüsnü Paşa, nr. 104'te bulunan yazma nüshasından anlaşıldığına göre adı Ali el-Murtaza olup Arnavutluk'un İlbasan beldesinde doğmuştur. 1304/1806 yılında hayattadır.⁹⁴ Yine bu nüshanın muhafaza sayfasında Sultan Muhammed Camii'nde müderrislik yaptığı ve Kadıasker Muhyiddin Efendi'nin talebelerinden olduğu bilgisi de mevcuttur.

Zübde fi'l-Besmele

H. Hüsnü Paşa, nr. 104, vr. 1b-32a

Müstakil bir risâle halinde bulunan bu nüshanın telif tarihi 1304 Recep ayı olup müellif nüshası olduğu tahmin edilmektedir. Eser adı dîbâceden, müellif adı hâtîmeden alınmıştır. Eser telif tarihinden bir yıl sonra İstanbul'da (1305) 35 sahife olarak basılmıştır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümü nr. 3821 ile Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi Eki nr. 1320'de matbu birer nüshası vardır. Bunların dışında başka kütüphanelerde de nüshaları mevcuttur.

Birçok besmele risâlesine göre daha hacimli ve daha sistematik olan eserde müellif, besmeleyi belli bir düzene göre, çeşitli ilim dallarını dikkate alarak tefsir eder. Konuları örnekler üzerinden uygulamalı bir şekilde anlatır. Âyet ve hadislerle sık sık istişhâd eder. Zaman zaman beyitlere de yer verir. Halil, Zeccâc, Sîbeveyh, Sekkâkî, Zemahşerî, Beydâvî, Cürcânî gibi alimlerle, Basra ve Kûfe dil ekollerine sık sık atıfta bulunur. Kelâmî meselelerde çeşitli mezheplere ve görüşlerine yer verir. Basmelenin ahkamına dair mezhepler arasındaki görüş farklılıklarını, ilgili rivayetleri de dikkate alarak, aktarır. Tefsir, hadis ve tasavvuf eserlerinde besmele hakkında varid olan rivayetleri sıhhat bakımından değerlendirmeksizin nakleder. Özellikle bismelenin havassına dair kaynaklarda yer alan görüşlere geniş yer ayırır. Belâgatla ilgili konularda yer yer Türkçe açıklamalar yaptığı görülür. Örneğin istiare-i tasrihiyye-i tebeyye ve istiare-i tasrihiyye-i asliyye konusunda Türkçe izahlar yapar. [bkz. 14a-b]

94 Ali el-Murtaza el-İlbasanî, *Zübde fi'l-Besmele*, H. Hüsnü Paşa, nr. 104, vr. 32a.

Müellif bu risâlede, diğer besmele risâlelerinden farklı olarak, hangi ilim dalına göre açıklama yapacaksa başta o ilim dalının tanımını yapar. Bu bağlamda sarf, nahiv, lügat, vaz', meânî, beyân, bedî', usul, mantık, fıkıh, tefsir, Kur'ân, kelâm, hikmet, tasavvuf ve bu disiplinlerin belli başlı alt dallarının tanımını verir. Ardından da bu disiplinlere göre besmeleyi oluşturan lafızları tek tek tahlil eder.

Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa el-Hâdimî (1176/1762)

Ebû Saîd 1113/1701 yılında Konya'nın Hâdim kasabasında doğdu. Babası müderris Fahrür-rûm Mustafa Efendi'dir. Soyu Hz. Peygamber'e dayanan ailesi Buhara'dan göç ederek Anadolu'ya yerleşmiştir. Ebû Saîd, Hâdimî nisbesi yanında Hüseyinî, Nakşibendî, Konevî nisbeleriyle de anılır. İlk tahsilini babasından yaptıktan sonra 1720 yılında Konya'daki Karatay Medresesi'nde öğrenimini sürdürdü. 1725'te İstanbul'a giderek Kazovalı (Kazâbâdî) Ahmed Efendi'nin medresesinde tahsiline devam etti. Burada sekiz yıl kaldıktan sonra Hâdim'e döndü ve aralıksız olarak tedris faaliyetleri ile uğraştı. 1176/1762 yılında Hâdim'de vefat etti. Osmanlı döneminin önde gelen alimlerinden olan Ebû Saîd el-Hâdimî çok sayıda talebe yetiştirdi. İsmail Gelenbevî, Gözübüyükzâde İbrahim Efendi, Muhammed b. Süleyman Kırkağaçî, Hafız Hasan Üskübî ve kendi oğulları Saîd, Abdullah, Mehmed Emin, Nûman gibi alim ve müderrisler bunlardan sadece birkaçıdır.⁹⁵ İslâmî ilimlerin hemen hepisinde adından söz ettiren çok yönlü bir âlim olarak dikkatleri çeken Ebû Saîd, talebe yetiştirmenin yanı sıra tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf ve akaide dair birçok eser de telif etti. İlmi değeri haiz bu eserlerin bir kısmı, değişik ilim sahalarında yüksek lisans ve doktora çalışmalarına da konu olmaktadır.⁹⁶

Risâletü'l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü nr. 257, vr. 1b-50a.

Risâle bir mecmuanın baş tarafındadır. Müellifin adı mukaddimede Ebû Saîd el-Hâdimî şeklinde geçmektedir. Hâtimedan anlaşıldığına göre telif tarihi 1156'dır. Ferâğ kaydında bu nüshanın, Hafız Ali Kemâl b. Hacı Yahya Efendi el-Bursevî tarafından müellif nüshasından istinsah edilen bir nüshadan istinsah edildiği belirtilmiştir. İstinsah tarihi yoktur. Hâdimî'nin bu eseri, kanaatimizce besmele risâlelerinin en meşhuru olup Matbaa-i Âmire'de 1261 yılında 84 sahife olarak basılmıştır. Türkiye'deki kütüphanelerde yüzlerce nüshası mevcuttur.

95 Bağdâdî, *a.g.e.*, II, 333; Bursalı, *a.g.e.*, I, 296; Bilmen, *a.g.e.*, II, 720-721; Kehlâle, *a.g.e.*, III, 721; Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebû Said", *DİA*, cilt 15, s. 24-26.

96 Bursalı, *a.g.e.*, I, 296; Can, *a.g.m.*, s. 1-73.

Şerh-u Besmele, Risâlet-u Şerhi'l-Besmele, Şerhu Risâleti'l-Besmele gibi isimlerle de bilinen bu eserde Hâdimî, besmelenin mana ve hikmetlerini lügat, kelam, fıkıh, tefsir, tasavvuf vb. onsekiz ilim açısından açıklamış ve bu hususta 100 kadar kaynaktan faydalandığını belirtmiştir. Esere, Ahmed b. Hasan el-Karamanî tarafından Tuhfetü'l-Besmele ve Muhammed Ali Karamânî el-Erzincânî tarafından Risâletü'l-Besmele adıyla iki şerh yazıldığı ifade edilmektedir. Mısır alimlerinden Şeyh Uleyş Efendi tarafından ise telhis edilmiş ve önce Kahire'de sonra İstanbul'da (1261), *Îzâh-u İbdâu Hikmeti'l-Hakim min Beyân-i Bismillâ-hirrahmânirrahîm* adıyla neşredilmiştir.⁹⁷

Hâdimî Besmele ile ilgili düşüncelerini risâlesinin mukaddimesinde şöyle özetler: Besmele, âyetlerin anahtarı ve her türlü ilmin de aydınlık kaynağıdır. Aynı zaman onda öncekilerin ve sonrakilerin ilimleri mevcuttur. Yine besmele sayesinde her bir kimsenin büyük-küçük bütün ihtiyaçları giderilebilir. Aynı şekilde besmele sayesinde bir kimse hedefine ulaşabilir. Bu nedenle sırlı hazinelerle dolu bu cevherden nasipsiz kalan kimse aldanmıştır. Hâlbuki besmeleye ulaşmanın ücreti azdır ve ona yol bulmak, hiç de zor değildir.⁹⁸

Hâdimî besmeleyi, varlığın özü ve bütün ilimlerin kaynağı olarak görmekte, besmele lafızlarının sağlıklı bir şekilde yorumlanabilmesi için bütün ilim dallarına göre ele alınması gerektiğine inanmaktadır. [2a] Bundan dolayı besmeleyi dil, vaz', iştikak, sarf, nahiv, meânî, beyan, bedî, kelam, usûl, mantık, âdâb, fıkıh, tefsir, isnâd, Kur'ân, hadîs ve tasavvuf olmak üzere tam on sekiz değişik ilim dalından hareketle yorumlamış ve özgün yaklaşımlar ortaya koymaya çalışmıştır. Bu da onun risâlesini diğer besmele risâlelerinden ayıran en önemli özellik olmuş ve eser bu tarihten sonra yazılan besmele risâleleri için vazgeçilmez bir kaynak haline gelmiştir.

Gözübüyükzâde İbrahim b. Muhammed el-Kayserî (1253/1838)

Gözübüyükzâde, Muid Efendizâde Mehmed Behcet Efendi'nin oğludur. 1160/1747 yılında Kayseri'de doğdu. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra Hâdim'e giderek Ebû Saîd el-Hâdimî'nin medresesinde kendisinden ve onun vefatından sonra da öğrencisi ve halefi Büyük Hüseyin Efendi'den aklî ve naklî ilimleri okuyarak icazet aldı. Ardından Kayseri'ye dönerek Arap dili, mantık, kelam, tefsir, hadis alanlarında öğretim faaliyetine başladı. 1785-1790 yılları arasında Kayseri'de yeni bir medrese kurdu. Yedi Osmanlı padişahının devrinde yaşayan, bilhassa önemli olayların geçtiği III. Selim ve II. Mahmud dönemlerini idrak eden Gözübüyükzâde 18 Şevval 1253 (15 Ocak 1838) tarihinde Kayseri'de

97 Bursalı, *a.g.e.*, I, 296-297; Yayla, *a.g.m.*, s. 24-26.

98 Ayrıntılı bilgi için bkz., Can, *a.g.m.*, s. 1-73.

vefat etti. İbrahim Efendi Arap dili, mantık, kelim, tefsir vb. konulara dair, daha çok ders kitabı mahiyetinde, Arapça ve Türkçe, elli beş kadar eser yazmıştır.⁹⁹

Risâletü'l-Besmele

Süleymaniye Kütüphanesi, Hasib Efendi Bölümü, nr. 526, s. 6-10 (*Mecmu'atü'r-Resâil* içinde). İstanbul 1274.

Gözübüyükzâde'nin risâlesi matbu olup çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazması da mevcuttur. Müellifin risâleleri *Mecmu'atü'l-Kava'id* adıyla 1259'da İstanbul'da basılmıştır. Bu mecmuanın başında “Besmele” “Hamdele” ve “Tasliye” risâleleri bulunur. Eser daha sonra *Mecmu'atü'r-Resâil* başlığıyla ikinci defa yayımlanmıştır (İstanbul 1274). Bu baskılarda nakıbüleşraf ve Rumeli Kazaskeri Şeyhzâde Mehmed Esad Efendi'nin takrizi ve Takvim-i Vekayi musahhihi Mehmed Cemaleddin'in takdimi de bulunmaktadır. İlk otuz risâle Ahmet Hıfzı Gözübüyük tarafından Osman Keskiöğlü'ya tercüme ettirilip müellifin biyografisini içeren bir takdimi, Hilmi Ziya Ülken'in risâlelerin özetini ve değerlendirmesini ihtiva eden bir önsözü, yazarın eserlerinin listesi ve medresesinin krokisi eklenerek *Risâle fi Hakki'l-Besmele* adıyla tekrar yayımlanmıştır (Ankara 1977).¹⁰⁰

Gözübüyükzâde'nin Besmele risâlesi beş sayfadan oluşmaktadır. Müellif bu risâleyi talebeler için özet bir tarzda yazdığını ifade eder. Ba harfinin görevi, manaları, Allah lafzının kökeni, rahmân ve rahîm kelimelerinin anlamları, takdim-tehiri gibi konularda ulemanın ortaya koyduğu görüşleri hulâsa eder. Son iki sayfasını kelim ilminin önemli tartışma konularından biri olan isim-müsemma tartışmasına ayırır.¹⁰¹

Muhammed Sadullah el-Çarşambavî (1286/1869'da sağ)

Çarşambavî'nin hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Ancak Matbaa-i Âmire'de 1286 yılında basılan *Risâletü'l Besmeleti'l-Kelâmiyye* adlı eserinin hâtimesinde müellif bu eseri 17 Muharrem Perşembe günü 1286/1869 yılında tamamladığını ifade eder ve nesebini de şu şekilde verir: “Muhammed Sadullah el-Çarşambavî tabî' li Zağferanbolu (Safranbolu-Kastamonu) ibni Muhammed b. Ahmed el-Marûf bi ibni A'rac Kadir b. Ahmed el-Marûf bi ibni Salih Paşa.”¹⁰²

99 Bursalı, *a.g.e.*, II, 8-9; Bilmen, *a.g.e.*, II, 739; Kehhâle, *a.g.e.*, I, 69; İbrahim Nesimî Gözübüyük, “Gözübüyükzâde İbrahim Efendi”, *DİA*, 1996, cilt 14, s. 160-161.

100 Gözübüyük, *a.g.m.*, 160-161.

101 Gözübüyükzâde İbrahim Efendi, *Mecmu'atü'r-Resâil*, İstanbul, Darü't-Tıbaati'l-Âmire, 1274, s. 6-10.

102 Muhammed Sadullah el-Çarşambavî, *Risâletü'l Besmeleti'l-Kelâmiyye*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1286, s. 12.

Risâletü'l-Besmeleti'l-Kelâmiyye

Matbaa-i Âmire, İstanbul 1286, 12 s.

Müellif, Arapça olarak kaleme aldığı eserinin mukaddimesinde bu eseri önceki alimlerin görüşlerinden istifadeyle özet bir tarzda, daha ziyade kelâmî meseleleri izah etmek için kaleme aldığını ve onu, *Muvazzahu'l-Esrâr* diye isimlendirdiğini belirtir. [s. 3] Tefsirine bismelenin başında yer alan “ba” harfi cerrinin konumuna işaret ederek başlar. Bu harfi cerrin görevlerine, mamulün amiline takdim edilmişin inceliklerine temas ettikten sonra “ism” kelimesinin açıklamasına geçer. İslam kelimelerinin geleneksel tartışmalarından biri olan “isim-müsemma” ve “isim müsemmanın aynı mıdır, gayrı mıdır” ya da “ne aynıdır ne de gayrıdır” tartışmalarına yer verir. Meseleleri açıklamak için Ebû'l-Hasan el-Eş'ari, Desukî, Tîbî, Beydâvî gibi alimlerin görüşlerini de aktarır. Besmeledeki kelimelerin takdim-tehiri, harfi tarifi anlamlarına göre ortaya çıkabilecek muhtemel manaların neler olabileceği, bu durumda Allah'ın adaleti, azabı, nimeti ve kulun durumlarının nasıl anlaşılması gerektiği gibi konuları birçok âyet ve hadisi de delil getirerek izah eder. Değişik İslâmî ekoller arasında yoğun tartışmalara neden olan kulun kendi fiilinde dahil olup-olmadığı ya da ne derece dahil olduğu hususunu ele alır. Onun bu eseri, bismelenin geleneksel tefsir yöntemine uygun bir şekilde kelâm ilimi açısından nasıl tefsir edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Mustafa b. Halil ez-Zağravî¹⁰³*Risâletü'l-Besmele*

Matbaa-i Âmire, İstanbul 1269, s. 20-28.

Bu matbu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Bölümü 1160 numaradaki bir mecmuadadır. Risâlenin, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü nr. 3082/3'te (vr. 49b-56b) yazma bir nüshası da mevcuttur.

Zağravî, eserin mukaddimesinde öğrenme arzusunda olanların rahat bir şekilde istifade edebilmesi için besmele hakkında vârid olan hadisi şerifleri ve hikâyâtı merğubeyi cem' ettiğini ifade ederek bu risâleyi yazmadaki amacını beyan eder ve eserin muhtevasını da ortaya koyar. Müellif bu eserde konu ile ilgili rivayetleri nakletmenin yanı sıra besmele ile ilgili temel kaynaklarda yer alan bazı görüşlere yer verir, çeşitli tartışmalara temas eder, gerekli gördüğü durumlarda açıklamalar yapar. Yer yer naklettiği hadislerin kaynaklarına da işaret eder. Hadisler arasında seçmeler ve değerlendirmeler yapar. Çeşitli hükümler

103 Hayatı hakkında bilgi bulunamamıştır.

çıkartır. Bazen tercihte bulunur. Bazen bulunmaz. Mesela besmelenin her güzel işin başında söylenmesi gerektiğini, içki içmek, zina yapmak gibi haram fiillere başlarken asla besmele çekilemeyeceğini, zira böyle bir durumda besmele çekenin dinden çıkacağını beyan eder. Haram fiili işleyen kişinin bu işini bitirdikten sonra “elhamdülillah” demesinin hükmü ile ilgili ise iki yaklaşım olduğunu belirtir. Buna göre bazıları mutlak kafir olduğu görüşündedir. Bazıları ise kişinin haramdan kurtulduğu için “elhamdülillah” demiş olacağından dolayı kafir olmayacağı görüşündedir. Müellif bu iki görüşü aktarır ancak burada bir tercihte bulunmaz. [s.21]

Müellif, çoğu besmele risâlesinden farklı olarak, besmele lafzı ile ilgili dilsel tahlillere yer vermez. Daha ziyade besmelenin fazileti, hangi durumlarda söyleneceği, hangi durumlarda söylenemeyeceği, unutulduğu takdirde ne yapılması gerektiği, mirac gecesinde Hz. Peygamber’in besmele-i şeriften dört nehrin aktığını görmesi¹⁰⁴ gibi konular üzerinde durur.

Mustafa Cem’i, Mustafa b. Halil ez-Zağravî’nin *Risâletü’l-Besmele* adlı eserini yine ona ait olan *Risâletü’l-Taavvüz* (Matbaa-i Âmire 1261) adlı Arapça risâlesiyle birlikte, *Tercüme-i Risâle-i Teavvüz* ve *Tercüme-i Risâle-i Besmele* adıyla çevirmiştir. Bu eser İstanbul’da Yahya Efendi Matbaası’nda 1290’da 52 sahife olarak basılmıştır. 1-36 sahifede *Tercüme-i Risâle-i Teavvüz*, 36-52 sahifede *Tercüme-i Risâle-i Besmele* yer almaktadır.

Naimzâde Ahmet Nazif el-Beypazarî (1931)

Naimzâde, Ankara Beypazarı’nda doğdu. Sultan Alaaddin Camii imam-hatipliğini yaptı. Basılmış ve basılmamış birçok eseri vardır. Bilhassa manzum eserleri ile tanınmaktadır. Dumlupınar zaferi dolayısıyla yazdığı manzum kaside meşhurdur. TBMM tarafından 16.10.1922 gün ve 1786-4848 sayılı yazı ile bu kasidesi dolayısıyla Teşekkürname ile mükafatlandırılmıştır. Ağustos 1931 tarihinde vefat etmiştir.¹⁰⁵

Risâletü’l-Besmele Yahud Neticetü’l-Akvali’l-Eimmeti fi’l-Mesaili’l-Mühimme
Matbaa-i Askeriyye, İstanbul 1341/1925.

Esere, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki nr. 1319 ile İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 183’ten ulaşmak mümkündür.

Toplam 60 sahifelik eserin 15 sahifelik giriş kısmında Naimzâde’nin takdimi ve bazı ilave yazılarla birlikte bir de dönemin Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat

104 Bu rivayet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, I, 9.

105 <http://doczz.biz.tr/doc/184052/tarihi-%C5%99Şahsiyetler>. Erişim Tarihi: 08.10.2017.

Börekçi, Süleyman Hilmi b. Hüseyin Ankaravî ile Meclis-i Tedkikât-ı Şeriiyye Azası ve Fatih Dersiamlarından Ömer Nasuhi Bilmen'in eser hakkındaki mülâhazaları yer almaktadır. Bu girişten sonra 45 sahifeden müteşekkil olan besmele risâlesine geçilmektedir. Eser Arapça olarak kaleme alınmıştır. Nazım ve nesir karışıktır. Akıcı bir üslubu vardır. Bir mukaddime, ana metin ve hâtimedden oluşmaktadır. Müellif mukaddimedde eserin telif sebebi ve tertibi hakkında bilgi vermektedir. Devamla besmelede yer alan lafızların türevleri, manaları, sırları üzerinde durmakta, yeri geldikçe okunması ve yazılması konusunda varid olan fazilet ve müjde rivayetlerine yer vermektedir. Bismelenin harf sayısı ile وَلَا أَشْرِكُ بِرَبِّيَ أَحَدًا (Kehf, 18/38) âyetinin cümmele hesabına göre uygunluk arzettiği ve bunun da tevhid manasına ve şirkten uzaklaşmaya delâlet ettiği, yine bismelenin harflerinin cümmele hesabına göre يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ (Nur, 24/35) âyeti ile örtüştüğü, bunun da hamil-i Kur'an olan ve ona iman edenlerin Allah'ın hidâyeti ile hidâyet bulacakları ve onun fazlına ulaşacaklarına işaret ettiği tarzında bazı işari yorumlarda da bulunur. Besmeleye "ba" harfi ile başlamanın incelikleri, rahmân ve rahîm kelimeleri arasındaki farklar ve benzeri konulardaki klasik yaklaşımlara değinir, bismelenin Fâtîha'dan ve diğer sûrelerden olup olmaması gibi fıkhi ihtilaflara, bismelenin havassı, faydaları ve ona ihtiram gösterilmesi gibi hususlara yer verir. Ayrıca besmele ile ilgili genel yaklaşımları ve rivayetleri ihtiva eder.

II. Dili Türkçe Olanlar

İncelediğimiz toplam 51 eser içerisinde Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınanların sayısı sadece altıdır. Bu da gerçekten düşük bir orandır. Bunlardan beşi kütüphanelerde yazmalar halinde iken bir tanesi matbudur. O da Arapça telif edilen bir eserin izahlı çevirisidir. Burada önce yazma olan nüshalar tanıtılacak, ardından matbu nüsha hakkında bilgi verilecektir.

A. Yazma Olanlar

İsmail Hakkı b. Mustafa el-Celvetî el-Bursevî (1137/1725)

Bursevî, 1063/1653 yılında bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos'ta doğdu. Uzun süre Bursa'da yaşadığı için Bursevî, bir süre Üsküdar'da ikamet ettiğinden Üsküdârî, Celvetiyye tarikatına mensup olduğu için Celvetî nisbelerini kullanmış, özellikle Bursevî nisbesiyle meşhur olmuştur. Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerinde ilim ve irşad vazifesiyle uğraşmış, son olarak yerleştiği Bursa'da 1137/1725 yılında vefat etmiş büyük alimlerden biridir. Bir kısmı matbu, çoğunluğu yazma olmak üzere yüzün üzerinde eser telif etmiştir.

Bu eserlerin önemli bir ölümü Arapça, altmış kadarı da Türkçe'dir.¹⁰⁶ Tefsire dair yazdığı eserlerden biri besmelenin şerhine dairdir.

Şerh-i Besmele-i Şerif

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0574_01, vr. 1-13.

Risâle, zahriyede *Mecmua-i Hakkı* şeklinde kayıtlı olan eserdir. Bu mecmuada İsmail Hakkı Bursevî'nin *Şerh-i Besmele-i Şerif*, *Şerh-i Taharet-i Kulüb*, *Silsile-i Tarik-i Celvetiyye* gibi bazı risâleleri toplanmıştır. Risâlenin besmele ile ilgili olan bölümü 1b-2a'da yoğunlaşmakta olup eserin geri kalan kısmı ekseriyetle nafîle namazlarla alakadır. Telif ve istinsah kaydı yoktur. Müellif ve eser adı zahriyeden alınmıştır.

Risâle Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Müellif risâleye besmelenin önemini anlattığı altı beyitlik bir şiirle başlamaktadır. Ardından besmelenin yazımı ile ilgili bazı hususlara temas etmektedir. Bu meyanda, besmeledeki “ba/ب” harfinin uzatılarak ب şeklinde yazımının yasaklandığını, yani “ism/اسم” kelimesinin başındaki hemzenin hafzedilmesi gerektiğini, bunun yerine “sin/س” harfinin uzatılarak yazılmasının icab ettiğini ifade etmekte ve Hz. Ömer'in bu şekilde yazan bir kimseyi tedip için dövdüğünü nakletmektedir. [1b] Varak 2a'da ise besmelenin sırlarına da işaret ettiği, Allah'a ve Peygamber'e yakarış temalı beyitlere yer vermektedir. Eserin kalan kısmı ağırlıklı olarak ibadetlerle alakalı olup besmeleye sadece birkaç yerde temas edildiği görülmektedir.

İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Bölümü nr. 1182'de, Bursevî'ye ait çeşitli risâlelerin bulunduğu bir mecmuanın baş tarafında 1b-2a varakta, *Şerhü'l-Besmele* adlı bir risâle de Bursevî'ye nisbet edilmektedir. Ancak anladığımız kadarıyla bu risâleyi Buresvî'nin bizzat kendisi yazmamış olup onun açıklamalarından ya da eserlerinden hareketle bir başkası tarafından derlenmiştir. Dili Arapça olan bu eserde de yukarıda bahsi geçen risâlede olduğu gibi besmelenin yazımı ile ilgili hususlara temas edilmiş ancak şiirlere yer verilmemiştir. Buna ilaveten besmele ile ilgili bazı işari yorumlara ve rivayetlere de rastlanmaktadır. Dolayısıyla bunların muhteva olarak benzerlik arzeden ayrı risâleler olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

106 Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 219-220; Bursalı, *a.g.e.*, I, 28; Keshhâle, *a.g.e.*, I, 362; Zirikli, *a.g.e.*, I, 313; Ali Namlı, “İsmail Hakkı Bursevî”, *DİA*, cilt 23, s. 102-106; Doğan, *a.g.e.*, s. 143-145; Necmi Sarı, “Kendi Dilinden İsmâil Hakkî Bursevî'nin Hayatı ve Şahsiyeti”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: II, sayı: 1, s. 137-157.

Muhammed b. Abdülgani Nâdirî (Ganizâde) (1036/1627)

Abdülgani Efendi'nin oğlu, Hoca Sadeddin Efendi'nin talebesi, şeyhülislam Sun'ullah Efendi'nin damadıdır. Anadolu ve Remeli kazaskerliği gibi önemli kademelerde görev yaptı. Şair, alim ve hattat olarak tanındı. 1036/1627 yılında İstanbul'da vefat etti. Beydavi Hâşiyesi, Divan'ı ve bunların dışında daha başka eserleri de vardır.¹⁰⁷

Manzûme fî Evsâfi Besmele

Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Hafız Ahmed Paşa Bölümü nr. 362, vr. 15a-15b.

Risâle bir mecmuanın içerisinde, 15a-b varaklardaki bir metnin sayfa kenarında yer almaktadır. Telif ve istinsah kaydı yoktur. Kahire-Mısır Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları nr. 9096/3'de *el-Makâletü'l-Manzûme fî Vasfî'l-Besmele* ismiyle bir eser yer almaktadır.¹⁰⁸ Müellif adı belirtilmeyen söz konusu eser de bu risâlenin diğer bir nüshası olmalıdır.

Osmanlı Türkçesi'yle manzum tarzda yazılmış bu son derece kısa risâlede, müellif herhangi bir bilgi vermeksizin ve girizgah yapmaksızın besmeleyi bir şair edasıyla daha çok harf ve semboller yardımıyla vasfetmektedir.

Münib Efendi¹⁰⁹

Risâle fî İ'râbi'l-Besmele

Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi nr. 1507/5, vr. 42b-52b.

Risâle bir mecmuanın içerisinde, Telif ve istinsah tarihi belirtilmemiştir. Yusuf b. İbrahîm adlı bir zât tarafından istinsah edilmiştir. Eserin diğer bir nüshası aynı mecmuanın 62b-67b varakları arasındadır. Bunun dışında başka bir nüshasına rastlanmamıştır.

107 Atâî, *a.g.e.*, II, 702-704; Bursalı, *a.g.e.*, II, 349; Süreyya, *a.g.e.*, IV 152; Mustafa Uzun, "Ganizâde Mehmed Nâdirî", *DİA*, 1996, cilt 13, s. 355-356.

108 <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/el-makaletul-manzume-fi-vasfil-besmele/110944>, Erişim Tarihi: 19.11.2017.

109 Münib Efendi'nin kim olduğu hakkında kesin bir bilgi edinilememiştir. Kaynaklarda Münib Efendi adına rastlanmaktadır. Ancak bu kişilere besmele ile ilgili bir eser nisbet edilmemiştir. Bunlardan biri Abdurrahmân Münib Efendi'dir. Razi Abdüllatif Efendi'nin oğludur. *Fihris-i Düvel* isimindeki eseri özellikle vefat tarihleri açısından önemli kabul edilmiştir. Nuruosmaniye'de bir nüshası vardır. 1155/1742'de vefat etmiştir (Bursalı, *a.g.e.*, III, 144). Bir başkası ise, Müstakîmzâde Süleyman Sa'dü'd-Dîn Efendi'nin (1202/1787) altı ciltlik *Osmanlı Şeyhü'l-İslâmları'nın Terâcim-i Ahvâlini Câmi* eserine zeyl yazan Antepî Münib Efendi'dir (Bilmen, *a.g.e.*, II, 731). Bizim ele alacağımız risâlenin yazarı ile bunların bir ilgisinin olup olmadığı ise tespit edilememiştir.

Müellif bu risâlede ba harfi cerri, isim, Allah, rahmân ve rahîm lafızlarının muhtemel bütün irab durumlarını tafsilatlı bir şekilde ele alıp değerlendirmekte, ayrıca kelimelerin sarf ve iştikakı ile ilgili hususları da incelemektedir.

Şeyhoğlu

Şeyhoğlu'nun besmele ve esmâ-i hüsnânın havâssını derlediği bir eseri mevcuttur. Eserin yazım tarihinin hicri 891/1486 ya da 901/1496 olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Kaynaklarda bu tarihlerde yaşamış Şeyhoğlu isimli birine rastlanmadığı için hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Kesin olan bir şey varsa o da eserin Şeyhoğlu mahlaslı bir kişi tarafından yazıldığıdır. Eserde müellifin mahlası hariç tutulursa, yazar hakkında hiç bir bilgi bulunmamaktadır.¹¹⁰ Erdem Can Öztürk adlı araştırmacı, müellif'in bu eserinden hareketle “Şeyhoğlu'nun Havâss-ı Esmâ-i Hüsnâ'sı” adlı bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmasını eserin tespit ettiği iki nüshasını dikkate alarak hazırlamıştır. Burhan Baltacı adlı araştırmacı ise *Müstakil Ayet Tefsirleri* adlı eserinde *Manzûme-i Besmele* başlığı altında bu eserin Kastamonu İl Halk Kütüphanesi nr. 339/04'da bulunan bir nüshasını incelemiştir. Bu üç nüshayı karşılaştırmamız neticesinde bunların aynı eserin farklı nüshaları olduğunu gördük. Anlaşılan o ki eserde esmâ-i hüsnânın havâssı ve besmele konusu ele alındığından eser bazı görevliler tarafından besmele risâlesi, bazıları tarafından ise esmâ-i hüsnâ şerhi olarak anlaşılmış ve katalog kayıtlarına bu şekilde geçmiştir. Bu yüzden eser besmele manzumesi olarak ele alındığı gibi esmâ-i hüsnânın havâssı konusunda da incelenmiştir. Eserin *Şerh Esmâ el-Hüsnâ* isimindeki nüshası İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. 0796/03'tedir (vr. 88b-93b). *Havâss-ı Esmâ-i Hüsnâ* adlı diğer nüshası Topkapı Saray Kütüphanesi nr. 1064'tedir (vr. 34b-37b). Biz bu çalışmada Kastamonu nüshasını esas alacağız.

Manzûme-i Besmele

Kastamonu İl Halk Kütüphanesi nr. 339/04, vr. 19b-23a.

Risâle, Besmele hakkında yaklaşık yüz altmış beyitten müteşekkil Türkçe manzum bir eserdir. Eserin ismi bilgilendirme maksatlıdır. Dolayısıyla esere ait isimlendirmenin müellife ait olmadığı anlaşılmaktadır. Manzumenin son iki beytinde müellife dua ihtiva eden cümlelerde yer alan “Şeyhoğlu” ifadesinden hareketle eserin bu isme ait olduğu anlaşılmaktadır. Ferâğ kaydından anlaşıldığına göre eser Ahmed b. Ali tarafından 1196/1781 yılında istinsah edilmiştir. Eserin telif tarihi belli değildir. Fakat manzumenin sondan üçüncü beytinin ikinci

110 Erdem Can Öztürk, “Şeyhoğlu'nun Havâss-ı Esmâ-i Hüsnâ'sı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 8, sayı 36, Şubat 2015, s. 188-208.

mısraında Şaban'ın yirmi üçüncü Cumartesi günü eserin tamamlandığı belirtilir. Aynı beytin ilk satırında ise “Feyz oldu tarih” ifadesi yer almaktadır. Bu mısradan hareketle müellifin ebced hesabına göre tarih düştüğü tahmin edilmektedir. Bu şekilde anlayan bir okuyucu/görevli eserin sonuna bu tarihi 891/1486 olarak not etmiştir. [23a]

Eserde Besmele'nin her bir harfine teşbihli bir mana izafe edilerek edebi bir tarzda anlatılmaya çalışılmaktadır. Buna göre “ba” harfi bir deryayı hakikati temsil eder. “Sin” ise bu varlık deryasındaki bir “sefine (gemi)”dir. “Mim” bu gemideki denizcilerdir. “Elif” manzumede “ağaç” olarak ifade edilen geminin direği, “lâm” yelkeni, “ha” ise bu yelkenliyi hareket ettirecek rüzgar mesabesinde olan “hava”dır. Besmele’de yer alan (Rahmân ve Rahîmdeki) “elifler” çarmıh, “ra” harfi ise geminin dümenidir. “Nun” ise sefinenin üzerinde durduğu balıktır ki “(نك) ol” ilahi emri le de nun harfinin ilgisi kurulmaktadır. [19b] Devam eden beyitlerde, Besmele'nin her bir harfi ile Allah Teala'nın on ismi arasında irtibat kurulmak suretiyle Allah'ın doksan dokuz ismi farklı beyit ve içeriklerle tatad edilmek suretiyle manzum bir eser meydana getirilmektedir. [20a-23a]¹¹¹

Üsküdarlı Hâşim Baba (1197/1783)

Celvetiyye Tarikatı'nın Hâşimiyye kolunun kurucusudur. 1130/1718 yılında İstanbul Üsküdar'da doğdu. Üsküdar İnadiye'de Tavâşî Hasanağa mahallesinde bulunan Bandırmalızâde Tekkesi'nin şeyhi Yûsuf Nizâmeddin Efendi'nin oğludur. Asıl adı Mustafa Hâşim'dir. Mustafa Hâşim Celvetî âdâb ve erkânını öğrenerek büyüdü, ancak daha sonra Bektaşîliğe meylecti. 1197/1783 yılında Üsküdar'da vefat etti. Bandırmalızâde Dergahında defnedildi. Divan, Vâridât gibi eserlerinin yanı sıra kaynaklarda çeşitli manzumelerine de rastlanmaktadır.¹¹²

Makâle Besmele-i Şerîfe

Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Bölümü nr. 784, 121b-123a.

Risâle tasavvufla ilgili bazı risâlelerin bulunduğu bir mecmuadadır. Telif ve istinsah kaydı yoktur. Müellif ve eser adı başlıktan alınmıştır. Klâsik eserlerin baş kısmında bulunması gelenek hâlini almış olan besmele, hamdele, salvele gibi bölümlere yer verilmeden direk risâleye başlanmıştır. Eserin İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Bölümü nr. 737/20'de başka bir nüshası daha mevcuttur.

Besmeledeki her harfin mutlaka bir şeyi simgelediği kanaatinde olan müellif bu kısa risâlede besmeledeki harfler üzerinden birtakım bâtnî yorumlar yapar.

111 Baltacı, *a.g.e.*, s. 134-135.

112 Bursalı, *a.g.e.*, I, 189; Hasan Kâmil Yılmaz, “Hâşim Baba”, *DİA*, 1997, cilt 16, s. 406-407.

Besmeleki “ba” harfinin noktasının Ademin varlığının ortaya çıkışının başlangıcı olduğuna, sondaki “mim” harfinin nübüvvet mertebelerinin sona erdiğine ve peygamberlerin sonuncusunun zuhuruna, besmelenin diğer harflerinin ise bu iki peygamber arasındaki diğer peygamberlerin zuhuruna işaret ettiğini ifade eder. Fatihanın başında yer alan besmeledeki harflerin ise Ehl-i Beyt-i Mustafa'nın imamlarının zuhuruna delâlet ettiği belirtir. Devamla seçkin bazı harflerle insan-ı kâmil arasında ve besmelenin harf sayısının tekrarsız 10 olması ile تلك عشرة كلمة (Bakara, 2/196) âyeti arasında bağlantı kurarak işari yorumlarını sürdürür. Daha sonra Fâtîha sûresini belli bölümlere ayırır ve bu bölümlerdeki harf sayılarının da değişik bazı durumlara işaret ettiğini söyler.

B. Matbu Olanlar

Mustafa Cem'i b. Mehmed

Mustafa Cem'i b. Mehmed, Bâb-ı Âli Tahvil Kalemi mülefasından olup *Burhanü'l-Müttekin, Tercüme-i Hadis-i Erbain* adlı eserin mukaddimesinde bildirdiğine göre Ömer Lütfi isimli bir zâttan icazetlidir.¹¹³ Hayatı hakkında bunun dışında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Tercüme-i Risâle-i Besmele

Matbaa-i Şeyh Yahya, İstanbul 21 Zilkade 1290/1873.

Mustafa Cemi'nin *Tercüme-i Risâle-i Besmele* adlı risâlesi, *Tercüme-i Risâle-i Teavvüz* adlı başka bir risâlesi ile birlikte *Burhanü'l-Müttekin, Tercüme-i Hadis-i Erbain*¹¹⁴ adlı iki ciltlik kitabının baş tarafında (1-52 s.) bulunmaktadır. Eserin bu cildinde matbaa ve basım tarihi kaydı bulunmamaktadır. Bu bilgiler eserin 2. cildi esas alınarak tamamlanmıştır.¹¹⁵ Kitabın baş tarafındaki ilave sayfalarda cild içerisindeki eserlerin mufassal fihristi vardır. Mustafa Cemi'nin, *Tercüme-i Risâ-*

113 Mustafa Cem'i, *Burhanü'l-Müttekin, Tercüme-i Hadis-i Erbain*, İstanbul, Matbaa-i Şeyh Yahya, 21 Zilkade 1290/1873, I, 3

114 Mustafa Cem'i'nin bu eseri, Birgivi'nin 40 hadisi cem' edip yedisini şerh ettikten sonra vefatı üzerine Akkirmani'nin tamamladığı Arapça eserin Osmanlıca tercümesidir. Mustafa Cemi, *Burhanü'l-Müttekin*, I, 2. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde *Şerhu'l-Hadis-i'l-Erbain* ile aynı eserin tercümesi olan *Burhânü'l-Müttakin Tercüme-i Hadisi'l-Erbain* iki ayrı esermiş gibi Akkirmani'ye izafe edilmektedir. Halbuki birinci kitabı yedinci hadisten itibaren Arapça olarak Akkirmani tamamlamış, ikinci eser ise bu kırk hadis şerhinin Mustafa Cem'i tarafından yapılmış olan tercümesidir. Murat Kaya, “Tanzimât'tan II. Meşrûtiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'an-I Kerim Tercüme Ve Tefsirleri”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2001, s. 183-187.

115 Katalog bilgisi, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar nr. YRY_Osm_00149-02 alınmıştır.

le-i Besmele ve Tercüme-i Risâle-i Teavvüz adlı bu iki risâlesi Mustafa b. Halil ez-Zağravî'nin *Risâletü'l-Besmele ve Risâletü't-Taavvüz* adlı eserlerinin çevirisi-
dir.¹¹⁶ *Tercüme-i Risâle-i Teavvüz* bu baskının 1-36. sahifeleri, *Tercüme-i Risâle-i Besmele* ise 36-52. sahifeleri arasındadır.

Bu risâlede besmelenin fazileti, hangi durumlarda söyleneceği ya da söylenemeyeceği, unutulduğu takdirde ne yapılması gerektiği, mirac gecesinde Hz. Peygamberin besmele-i şeriften dört nehrin aktığını görmesi gibi konular işlenmektedir. Besmeleyi oluşturan lafızlarla ilgili lügavi açıklamalara ise yer verilmemiştir. Mustafa Cemi'ye göre bu tür izahlar Arapça eserlerde fazlaca yer aldığından Zağravî bunları zikretmeye gerek duymamıştır. Ancak bu gibi malumatlar Türkçe eserlerde yeterince yer almamaktadır. Dolayısıyla bu mevzularda bazı izahların yapılması faydalıdır. Bundan dolayı o, girişte besmeledeki lafızlarla ilgili bilgiler verir. Yeri geldikçe başka açıklamalar da yapar ve bunların kendisine ait olduğunu da bildirir. Örneğin Zağravî, içki içmek, zina yapmak gibi haram fiillere başlarken besmele çekenin kafir olacağını, ancak böyle bir fiili bitirdikten sonra "elhamdülillah" diyenle ilgili iki hükmün olduğunu belirtir. Birinci görüşe göre mutlak kafirdir. İkinci görüşe göre ise kişi haramdan kurtulduğu için "elhamdülillah" demiş olduğundan kafir olmaz. Mütercim, Zağravî'nin bu ifadelerinden sonra şu izahı yapar. Eğer o kimse işlediği haramdan pişmanlık duyduğu için işi bitince "elhamdülillah" derse kafir olmaz. Aksi takdirde kafir olur. Yani kişinin niyetine bakılır. [s. 36-37]

Nisbesi Yanlış Verilenler

Son dönemlerde yapılan titiz çalışmalar sayesinde oranı düşmüş olmakla birlikte, kütüphane tespit fişlerinde ve katalog kayıtlarında çok farklı nedenlerden dolayı çeşitli hataların yapıldığı bilinen bir husustur. Nitekim yukarıdaki eserler tanıtılırken zaman zaman bu hususlara da işaret edilmişti. Burada ise kayıtlarda bazı müelliflere nisbet edildiği halde gerçekte onlarla bir ilgisi bulunmayan bazı eserlere yer verilecektir.

Ali b. Arif Hammâmîzâde (1189/1775)

Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Bölümü nr. 1160'da bulunan matbu bazı risâlelerden oluşan bir mecmuanın içerisinde yer alan *Risâletü't-Taavvüz ve Risâletü'l-Besmele* adlı iki eser kütüphane katalog kaydında Hammâmîzâde Ali b. İsmail'e isnad edilmiştir. Ancak yapılan araştırmada ilgili mecmuanın başında yer alan 18 sahifelik *Risâletü't-Taavvüz* adlı eserin Mustafa b. Halil ez-Zağravî'ye

116 Mustafa Cem'i, *Burhanü'l-Müttekin*, I, 3.

ait olduğu anlaşılmıştır. Zira risâlenin sonunda bu eserin Zağravî tarafından telif edildiği ve 1261’de Matbaa-i Âmire’de basıldığı kayıtlıdır. Mecmuanın 20-28. sahifeleri arasındaki ikinci eser *Risâletü’l-Besmele* başlığını taşımakta olup eserin kime ait olduğuna dair metinde herhangi bir ifade geçmemektedir. Ancak son sahifede 1269’da Matbaa-i Âmire’de basıldığı kayıtlıdır. Yani basım tarihi ilk eserden sonradır. Hammâmîzâde’ye nisbet edilen bu risâle ile Zağravî’nin besmele risâlesi mukayese edilince bu eserin de ona ait olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durumda ilgili yerdeki besmele risâlesinin sehven Hammâmîzâde’ye nisbet edildiği anlaşılmaktadır. Kanaatimize göre bunun nedeni şudur. Aynı mecmuanın devamında Hammâmîzâde’ye ait olan ve 1269’da Matbaa-i Âmire’de basılan *Rahmân, Duha ve Hümeze* sûresi tefsirleri yer almaktadır. Besmele risâlesinin müellifinin adı eserde açıkça yazmayınca ve baskı tarihi de devamındaki üç risâle ile aynı olunca kütüphane görevlisi bu risâlelerin yazarı olan Hammâmîzâde’nin bu eserin de müellifi olabileceğini düşünerek eseri ona nisbet etmiş olmalıdır.

Allâmek Mehmed b. Musa el-Bosnevî (1046/1635)¹¹⁷

Kaynaklarda adına rastlayamasak da kütüphane kayıtlarında besmele ile ilgili bir risâle yazdığı bilgisi mevcuttur. Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi nr. 251/3 yer numarasında Allâmek Mehmed b. Musa el-Bosnevî adına kayıtlı *Risâle-i Besmele* adlı bir eserden bahsedilmektedir. Bu katalog bilgisinden hareketle yaptığımız incelemede bu yer numarasında İmam Nevevi’nin *Sahih-i Müslim*’e yazdığı şerhin üçüncü cildinin 528 sahifelik yazma nüshasının bulunduğu şahit olduk. Yapılan taramalarda Allâmek adına kayıtlı başka bir besmele risâlesine de rastlayamadık. Muhtemelen Allâmek’e isnad edilen bu risâle görevli tarafından sehven bu yer numarasında gösterilmiştir. Ya da müellife ait böyle bir risâle mevcut olmayıp yanlışlıkla ona nisbet edilmiştir.

117 Mehmed b. Musa aslen Bosnalı olup ilim çevrelerinde “Allâmek” lakabıyla tanınmıştır. Bu lakabın kendisine genç yaşta çok şeyler bildiği için verildiği belirtilmiştir. Ne zaman doğduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte Saraybosna’da doğduğu tahmin edilmektedir. Bosnevî ilk öğreniminden sonra Saraybosna’daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi’ne devam ederek buradan mezun oldu. On yedi yaşında iken İstanbul’a gitti ve Silâhtar Mustafa Paşa’nın tekkesine intisap etti. Sahn Medresesi müderrisi Sadreddinzâde Mehmed Emin Şirvânî’den iki yıl ders okudu. Ganîzâde Mehmed Nâdirî’nin derslerine devam etti. Daha sonra İstanbul’daki birçok medresede müderrislik görevinde bulundu. Ardından Halep’e kadılıkât tayin edildi. Buradaki görevi sırasında ders okutmaya da devam etti. Dersleri büyük ilgi gördü, şöhreti buradaki şairlerin şiirleriyle yayıldı. Ancak bu görevi uzun sürmedi. Romatizma hastalığına tutulduğu için yerine bir vekil bırakarak Halep’ten ayrıldı. İstanbul’a döndü ve 1046/1635 yılında burada vefat etti. Daha çok şerh ve hâşiye türünde olmak üzere çeşitli ilim dallarında eserler telif etti. (Bağdâdî, *a.g.e.*, II, 278; Bursalı, *a.g.e.*, I, 360; Bilmen, *a.g.e.*, II, 692; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 119; Kehhâle, *a.g.e.*, III, 578; Bekir Sadak, “Bosnevî”, *DİA*, cilt 6, s. 306).

Saçaklızâde Mehmed b. Ebû Bekr el-Maraşî (1145/1732)¹¹⁸

İSAM'dan alınan katalog kaydına göre Adana İl Halk Kütüphanesi 522 numarada yer alan bir mecmuanın içerisinde, 146b-148b yaprakları arasında Saçaklızâde Mehmed b. Ebû Bekr el-Maraşî'nin telif ettiği Risâletü'l-Besmele adlı bir eser yer almaktadır. Ancak bu bilgi yanlıştır. Zira 146b-148b yapraklar ve bunların siyak-sibakına bakıldığında Besmele ile ilgisi olmadığı görülmektedir. Fakat sözkonusu 522 numaralı eser bir Mecmuatu'r-Resâil olup 153-155 arasındaki varaklarda besmele ile ilgili bir risâle bulunmaktadır. Ancak bu risâlenin müellifinin de Saçaklızâde ile hiçbir ilgisi yoktur.

Zeyl

İslam dünyasında yazılan müstakil besmele tefsirlerinin sayısı fazla olduğundan bu çalışma Osmanlı dönemi ile ve daha ziyade de Osmanlı ile özdeşleşen milletlerin telif ettiği eserlerle sınırlandırılmıştır. Ancak konu ile ilgili araştırma yapmak isteyenlere kolaylık sağlamak üzere, bugüne gelinceye kadar, besmele konusunda yazılan müstakil eserlerden tespit edebildiklerimizin toplu bir listesini, müelliflerini alfabetik sıraya koyarak vermeyi uygun gördük.

Abdullah b. Ali b. Abdurrahman ed-Dimlîcî (1234/1818), *Risâle fi'l-Besmele ve'l-Hamdele ve's-Şükr ve'l-Medh*, el-Mektebetü't-Teymûriyye, nr. 95/1, Mecami' 393, müellif hattı;¹¹⁹ Abdullah b. Muhammed ed-Dimeşkî İbnü's-Sükkerî (1329/1911), *Fethu'l-Kerim fi İ'rabi Bismillâhirrahmânirrahîm*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi, nr. 6190, istinsah tarihi 1278;¹²⁰ Abdülganî b. İsmail b. Abdülganî es-Salihi ed-Dimeşkî (1143/1730), *Fethu'l-Ayn ve Keşfu'l-Gayn ani'l-Farki Beyne'l-Besmeleteyn*, Belediyetü'l-İskenderiyye nr. 85;¹²¹ Abdülganî el-İbâdî el-Ha-

118 Mehmed b. Ebû Bekr, 1070-1080 (1660-1670) yılları arasında Maraş'ta doğdu. Ailesine nisbetle Saçaklızâde, doğum yeri dolayısıyla Maraşî olarak tanındı. İlk öğrenimine memleketinde başlamış ve çeşitli hocalardan tahsilini sürdürmüştür. Bir süre Şam'da kalarak Abdülganî Nablûsî'den hadis, tefsir, tasavvuf gibi ilimleri tahsil ettikten sonra icazet ve hilafet ararak Maraş'a döndü. Maraş'a döndükten sonra tadrîs ve telif çalışmaları yanında Maraş ve çevresinde irşad faaliyetleriyle de meşgul oldu. Osmanlı alimleri arasında geniş ilmiyle ün yapan Saçaklızâde, 1145/1732 yılında Maraş'ta vefat etti. (Bursalı, *a.g.e.*, I, 325; Bilmen, *a.g.e.*, II, 714; Zirikli, *a.g.e.*, IV, 60; Kehhâle, *a.g.e.*, III, 711; Tahsin Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", cilt 35, s. 368-370; Doğan, *a.g.e.*, s. 203).

119 *El-Fihris*, II, 802.

120 Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, nr. 315'de başka bir nüshası daha mevcuttur.

121 *El-Fihris*, II, 756.

nefi, *Feyzu'l-Kerim (Tefsiru'l-Besmele)*, Rambor 286/1, müellif hattı;¹²² Abdülkerim b. İbrahim b. Abdülkerim el-Cîlî, *el-Kehfu ve'r-Rakîm fî Şerhi Bismillâhirrahmânirrahîm*, Beyazıd Devlet Kürüphanesi, nr. 8011, vr. 14; Abdüsselâm b. Nâsiruddîn el-İmam, *el-Mukaddimetü'n-Nûrâniyye fî Fadli'l-Besmele*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü, nr. 963, vr. 28; Ahmed b. Ali el-Attar el-Cizâvî, *Tarifu'l-Besmeleti fî İlmi'l-Beyân*, Kahire Dâru'l-Kütüb, nr. 162/1, vr. 12;¹²³ Ahmed b. Eyyub el-Hamakî eş-Şafîi, *Risâle fî'l-Besmele*, ez-Zâhiriyye, nr. 141/2-142 (6978), vr. 72-80, istinsah tarihi 1244;¹²⁴ Ahmed b. Muhammed er-Rûmî el-Hamevî, *Fezâil-i Tefsîr-i Besmele*, Milli Kütüphane nr. 1110/2, vr. 22a-49a; Ahmed b. Süleyman el-Misrî el-Cevherî, *el-Umûru'l-Müşehhele fî Ehbâsi'l-Besmele ve'l-Hamdele*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi Bölümü, nr. 6377, vr. 25; Ahmed en-Nekrâvî, *Şerhu'l-Besmele*, Kütahya Vahitpaşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 8, vr. 12, istinsah tarihi 1150; Ahmed Eyyub, *Şerhu'l-Besmele*, Tunus Vataniyye, nr. 111/2 (1553);¹²⁵ Ali b. el-Hüseyn b. Ca'fer el-Kureşî İbni'l-Velid (554/1159), *Risâletü'l-Besmele fî Ma'rifeti't-Tis'ate Aşere'l-Mufasssale*, el-Ma'hadü'l-İsmaili, nr. 105/1 vr. 18b-24a;¹²⁶ Burhaneddîn Tâcu'l-Kurra Ebû'l-Kasım Mahmud b. Hamza b. Nasr eş-Şafîi el-Kirmânî (505/1111 civarı), *Risâletü'l-Besmele*, ez-Zâhiriyye, nr. 141/2, vr. 26-29;¹²⁷ Mevlânâ Nureddin Abdurrahman b. Ahmed (898/1492), *Manzûme-i der Besmele-i Şerife*, (Farsça), İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, nr. 506/6, vr. 25; Celalüddin Abdurrahman b. Ebû Bekr b. Muhammed es-Suyutî (911/1505), *Mizânü'l-Muaddil fî Şerhi'l-Besmele*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 6585/6, vr. 79b-82b; Aynı Müellif, *Riyâdü't-Tâlibîn fî Şerhi'l-İstiaze ve'l-Besmele*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, nr. 5293, vr. 253-277, İstinsah tarihi 1177; Ebûl-Abbas Ahmed b. Ali b. Yusuf el-Mağribî el-Bûnî (622/1225), *Risâle fî Havassi'l-Besmele /Hasaisu Sirri'l-Kerim fî Fezâili Bismillâhirrahmânirrahîm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Bölümü, nr. 154, vr. 16; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Kasım en-Neyfer (1277/1860), *Risâle fî Şe'ni İsbati'l-Besmeleti fî Evaili's-Süver*, Tunus el-Vataniyye, nr. 64/1 [180/2];¹²⁸ Ebû Bekir İsmail b. Ömer b. Ali eş-Şinvânî (1019/1610), *et-Tavalîu'l-Münire ala Şerhi'l-Besmeleti li'ş-Şeyh Umeyre*, Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Meh-

122 *El-Fihris*, II, 735.

123 *El-Fihris*, II, 849.

124 *El-Fihris*, II, 835.

125 *El-Fihris*, II, 834.

126 *El-Fihris*, I, 204.

127 *El-Fihris*, I, 130.

128 *El-Fihris*, II, 813.

med Asım Bey Bölümü, nr. 22, vr. 44; Aynı müellif, *Hâşiye ala Mukaddime-ti'l-Hamdeleti ve'l-Besmeleti li Zekeriyya el-Ensârî*; Tunus Vataniyye, nr. 190/4 (3948); Dâru'l-Kütüb Sufiyye nr. 170/1 (Op. 1803);¹²⁹ Ebû'l-Berekât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Adevî ed-Derdir (1201/1786), *Risâle fi'l-Besmele*, Kahire Dâru'l-Kütüb, nr. 373/1;¹³⁰ Ebû'l-Cevad Ahmed b. Şaban el-Ensârî (1180/1776), *el-Fevâidu'l-Muhassale fîmâ Yeteallaku bi'l-Besmele*, Cariyet 402;¹³¹ Ebû'l-Feyz Muhammed b. Abdülkebir b. Muhammed el-Kettânî (1327/1909), *Şerhu'l-Besmele*, Fas Ribat El-Hizanetü'l-Amme 117/4 (3036);¹³² Ebû'l-İrfan Muhammed b. Alî es-Sabban el-Mısırî (1206/1792), *Risâle fî ma Yeteallaku bi'l-besmele ve'l-Hamdele*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi nr. 146, vr. 76;¹³³ Ebû İshak ez-Zeccâc (311/923), *Kitâbü'l-İbâne ve't-Tefhîm 'ân Ma'âni Bismillâhirrahmânirrahîm*, (*Erba'u Rasâ'ili fi'n-Nahv* adlı eserin içinde) (nşr. Abdülfettâh Selîm), Mektebetü'l-Âdâb, Kahire 1423/2003;¹³⁴ Ebû'l-Kasim Şihabüddin Abdurrahman b. İsmail Ebû Şame (665/1268), *Kitâbü'l-Besmele*, Nuruosmaniye nr. 738, vr. 492-504; Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim es-Semerkindî (373-393/983-1003 arası), *Risâle fi'l-Besmele*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi nr. 7919, vr. 81b-82b; Ebû's-Saadat Hasan b. Muhammed el-Ezherî eş-Şafîi (1250), *Risâle fi'l-Besmele ve'l-Hamdele*, et-Teymu-riyye nr. 94/1 (353), İstinsah tarihi 1280;¹³⁵ Ebû Said el-Hanefî Muhammed b. Alî (930/1523), *Faziletü'l-Besmele*, Millet Kütüphanesi nr. 995/15, vr. 164a-167b; Ebû't-Tayyib el-Hasan b. Yûsuf ez-Zeyyâtî (1023/1614), *Ikdu'd-Dürri'l-Manzûm fî Münasebeti'l-Besmele*, Manisa İl Halk Kütüphanesi nr. 2191/3, vr. 32b-46a; Ebû Yahya Zekeriyya b. Muhammed eş-Şafîi el-Ensârî (926/1520), *Mukaddime fi'l-Kelam ale'l-Besmele*, Süleymaniye Kütüphanesi,

129 *El-Fihris*, II, 668.

130 *El-Fihris*, II, 789.

131 *El-Fihris*, II, 773.

132 *El-Fihris*, II, 826.

133 Müellifin biri büyük diğeri küçük iki besmele risâlesi vardır. Büyük risâle (er-Risâletü'l-Küb-
ra) *Risâle fî ma Yeteallaku bi'l-besmele ve'l-Hamdele* adını taşımakta olup müellif hat-
tı nüshası Camiatü'l-Kahire 3/137 (20169) numaradadır. Küçük risâle, *Risâle fi'l-Besmele/
Risâletü's-Sabban ale'l-Besmele* başlığı ile Kahire Dâru'l-Kütüb nr. 373/1'de yer almaktadır.
El-Fihris, II, 794.

134 Eserin yazma nüshaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İbrahim Yıldız, "Ebû İshâk ez-Zec-
câc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dergisi*, 24 (2015/1), s. 53.

135 *El-Fihris*, II, 808.

Ayasofya Bölümü nr. 2290, vr. 19;¹³⁶ *ez-Ziyâdî, Risâle fi Şerhi 'l-Besmele, ez-Zâhiriyye* (ع.ق) nr. 103/2, vr. 44-65;¹³⁷ Fahreddin er-Râzî (606), *Ahkâmü'l-Besmele*, Teymuriyye 22/1 (125);¹³⁸ Fasih b. Muhammed b. Ali el-Farisi, *ed-Dürrü'n-Nazim f Hâşiyeti Bismillâhirrahmânirrahîm*, Laleli Kütüphanesi nr. 248, vr. 110, müellif hattı; Hacı Bektâş-ı Velî (669/1271 [?]),¹³⁹ *Kitâb-ı Tefsîr-i Besmele Ma'a Makâlât-ı Hâcî Bektâş*, Manisa İl Halk Kütüphanesi nr. 3536;¹⁴⁰ Hafaci Şihabüddin Ahmed b. Muhammed (1069/1658), *Risâle fi Besmeleti 'ş-Şerife*, Kayseri Ra-

136 Eserin, *Risâle fi 'l-Kelami ale'l-Hamdele ve'l-Besmele/Risâle fi 'l-Besmele ve'l-Hamdele/Şerhu'l-Besmele ve'l-Hamdele* gibi isimlerle değişik kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur. Ayrıca üzerinde yapılan çeşitli şerh-hâşiyeye çalışmaları da vardır. Bir kısmı şunlardır. Şihabuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdülhakk es-Sinbatî (990), *Şerhu'l-Mukaddime fi'l-Kelami ale'l-Besmele ve'l-Hamdele*; Ahmed b. İsmail eş-Şinvani (1019), *Kurretu 'uyûni Zevi'l-Efham bi Şerhi Mukaddimeti Şeyhi'l-İslam*; Nureddin Ebû'l-Ferec Ali b. İbrahim b. Ahmed el-Kahiri eş-Şafîi el-Halebî (1044), *Hayru'l-Kelam ale'l-Besmele ve'l-Hamdele*; Ali b. Ahmed el-Malîkî es-Saidî (1189), *Hâşiyeye ala Şerhi Mukaddimeti'l-Ensari ale'l-Besmele ve'l-Hamdele*; İbn Abdilhakk, *Şerhu'l-Besmele*. el-Fihris, I, 555.

137 *El-Fihris*, II, 859.

138 *El-Fihris*, I, 220.

139 Asıl adı Bektaş olup muhtemelen ölümünden sonra Hacı Bektâş-ı Velî diye şöhret bulmuştur. XIII. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda Babaî hareketinin lideri Baba İlyâs-ı Horasânî'nin çevresine, XIV. yüzyılda Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşuna, XVI. yüzyılda kendi adını alacak olan Bektaşîlik tarikatının teşekkülüne adı karışan Hacı Bektâş-ı Velî'nin, devrinin kaynaklarında hemen hiçbir iz bırakmadığına bakılırsa yaşadığı dönemde yaygın bir şöhrete sahip olmadığı söylenebilir. Hacı Bektâş-ı Velî'ye başta Makâlât olmak üzere *Kitâbü'l-Fevâid*, *Nesâyih-i Hacı Bektâş-ı Velî*, *Risâle*, *Tefsîr-i Fâtiha*, *Şathiyye*, *Şerh-i Besmele* gibi birkaç eser isnad edilirse de bunların onun tarafından yazıldığına dair kesin ilmî deliller ortaya konulamamıştır. Ahmet Yaşar Ocak, "Hacı Bektâş-ı Velî", *DİA*, 1996, cilt 14, s. 455-458.

140 *Kitâb-ı Tefsîr-i Besmele Ma'a Makâlât-ı Hâcî Bektâş* adı ile Manisa kütüphanesinde 3536 numara ile kayıtlı olan bu eser, 827/1423 tarihinde Cafer b. Hasan tarafından istinsah edilmiş 30 varaklık tek nüshadır. Besmele Tefsiri adı ile ilk kez Rüştü Şardağ tarafından 1985 yılında yayımlanmıştır. Daha sonra Hamiye Duran adlı araştırmacı tarafından bilimsel bir metotla yeniden neşredilmiştir (Duran, Hamiye, "Besmele Tefsiri," *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Bahar 2005/33, s. 459-473). Besmele okumanın faziletlerinin anlatıldığı *Besmele Tefsiri*'nde Hz. Peygamber'in miracda yaşadığı ruhanî hayattan bölümler vardır. İşlediği konular gereği konuşmalar, Hz. Peygamber ile Allah Teala arasında geçmektedir. Allâh'ın lütfu, ihsanı, bağışlayıcılığı, cömertliği gibi konuların işlendiği bu eser, insanlar arasındaki ilişkileri de aynı temalar üzerine oturtmaktadır. Rıza ve teslimiyet içinde olanlara Allâh'ın rahmetinin ulaşacağı fikri ile çeşitli tasavvufî makam ve tevbe, nefis, vesvese, kulluk etme, zevki gibi tasavvufî istilahlara da işlenmiştir. Söz konusu fikir ve diğerleri Hasan-ı Basri, Cüneydi, Zikir Sakatî, Kafal Şaşi, Tâi gibi tarikat ulularının yaşam ve sözleriyle daha müşahhas hâle getirilmiştir. Bu dünyada ve öbür dünyada mutlu olmanın yolları anlatılan eserde 22 âyet ile de cennet nimetleri müjdelanmaktadır. *Duran, a.g.e.*, s. 31.

şid Efendi nr. 610, vr. 117b-118a, müst. Abdülkadir el-Bağdadi;¹⁴¹ Halebî, *Risâle-i Besmele*, Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi nr. 1485/2;¹⁴² Halîl b. İbrâhîm el-Kermerî, *Hâşiyetü'l-Hâşiye alâ'r-Risâleti'l-Besmele*, Samsun İl Halk Kütüphanesi nr. 143/5, vr. 41b-66a; Hamidüddin Muhammed b. Hüseyin, *Risâletü'l-Besmele*, Manisa İl Halk Kütüphanesi nr. 2930/6, vr. 100b-103b; Hasan b. Muhammed b. Hasan eş-Şafîi (1326), *Fethu'l-Cevadi'l-Kerim fîmâ Yetealleku bi Bismillâhirrahmânirrahîm*, Kahire Dâru'l-Kütüb 163/2.¹⁴³ Hüseyin el-Geylanî, *Şerh ve Beyanu Bismillâhirrahmânirrahîm*, Şehid Ali Paşa nr. 1368; İbn Tahhan Nasıruddin eş-Şafîi, *Risâle fi'l-Besmele*, Dâru'l-Kütüb el-Mansura [15/18(289/1958)ç.ç. 4/2];¹⁴⁴ İbn Fazl Ali Han (Muhammed Ali b. Fazl Ali Han eş-Şî'i) (1132'de sağ), *Zehratu Ravzati'n-Naîm fi Tefsiri Bismillâhirrahmânirrahîm*, el-Mektebû'l-Hindi 67/1/2 [(1164) 4303];¹⁴⁵ İbn Hişam Cemaeddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Ensar (761/1360), *İ'rabu Besmele*, Adana İl Halk nr. 287, vr. 1ab; İbn Malik Cemaeddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Malik et-Tâî en-Nahvi el-Ceyânî (672), *Şerhu'l-Besmele*, Tunus Vataniyye nr. 18/1 (1972/36);¹⁴⁶ İbnü'l-Musannif, *Risâletü'l-Besmele*, Fatih Kütüphanesi nr. 314 (5311/4);¹⁴⁷ İbn Nuceym Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed el-Misri, (970), *Risâle fi Metrûki't-Tesmiyeti Amden*, Süleymaniye Bağdatlı Vehbi nr. 2111, vr. 95-98; İbnü's-Şem'a Alaaddin Ali b. Muhammed b. Osman b. Muhammed eş-Şafîi ed-Dîmeşki (1219), *Fethu'l-Kerim bi Şerhi Bismillâhirrahmânirrahîm, ez-Zâhiriyye* (ع, ق) 220/2-221;¹⁴⁸ İsmail b. Bekir b. Hasan b. Halil, *Şerhu Besmele*, Konya İl Halk Kütüphanesi nr. 2214/3; İsmail b. Ganim el-Cevherî (1165), *Risâle fi'l-Besmele*, Rambor 290/1 (554 at-Tafsir B 1069 D.), vr. 12b-17;¹⁴⁹ İzzeddin

141 *Risâle fi Beyâni Takdiri'l-Mahzuf fi'l-Besmele* adıyla Manisa İl Halk Kütüphanesi nr. 3054/10'da bir nüshası daha mevcuttur.

142 Halebî'nin (Nureddin Ebû'l-Ferac Ali b. İbrahim b. Ahmed Nureddin b. Burhaneddin) (1044/1635) bu eseri, Zekeriya el-Ensari'nin Besmele ve Hamdelesine yapılmış şerhtir. *El-Fihris* II, 685; 851.

143 *El-Fihris*, II, 826.

144 *El-Fihris*, II, 867.

145 *El-Fihris*, II, 752.

146 *El-Fihris*, I, 270.

147 *El-Fihris*, II, 890.

148 *El-Fihris*, II, 798.

149 Başka bir nüshası, Belediyetü'l-İskenderiyye nr. 32 (1723/ع/ح), bir mecmuanın içerisinde. Aynı müellifinin besmele ile ilgili diğer eseri *Fethu'l-Ebvâbi'l-Mukaffale an Mebâhisi'l-Besmele*, Camiatü'l-Kartun el-Merkeziyye nr. 50/1-51 (1684)'dedir. *Ez-Zâhiriyye* (ع, ح) nr 165/2, Mecami' 33/1, vr 85_96; Bağdad el-Evkaf nr. 133/1'de nüshaları vardır. Camiatü İmam Muhammed b. Suud nr. 148/2 (1589)'da yer alan bir nüsha ise *Şerhu'l-Besmele* başlığını taşımakta olup *Fihristte* yer alan kayda göre müellifin besmele risâlesinin muhtasarıdır. *El-Fihris*, II, 764.

Abdüsselam b. Ahmed el-Makdisî İbn Ganim (678), *Tuhfet el-İhbâr bimâ verede fî Lâilâheillallah ve Bismillâh min Mehâsin el-Ahbar*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları OE_Yz_0502_18, vr. 170-176; Kasım b. Salahaddin el-Halebî el-Hanî (1109/1697), *Risâle fî Nuktati'l-Bâi mine'l-Besmeleti ala Tarihi'l-Mutasavvifin*, et-Teymuriyye nr. 97/1 (Mecami 196);¹⁵⁰ Lutfi Abdüllatif, *Risâle fî Tahkiki Ma'nâ'l-Besmele*, Milli Kütüphane Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi nr. 4622/2, vr. 12b-21a+II; Mahluf b. Muhammed el-Bedevî el-Minyavî (1295), *Risâle fî'l-Besmele*, Camiatü'l-Kahire nr. 271/4 (22141); Kahire Dâru'l-Kütüb nr. 166/6 (195), vr. 10;¹⁵¹ Mansur b. Mustafa b. Mansur b. Salih el-Hüseynî el-Halebî es-Sirminî (1207), *Keşfu's-Sütüri'l-Müseddele an Evcuhi Esrari'l-Besmele*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi nr. 285/1;¹⁵² Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Hindî el-Leknevî (1304/1887), *İhkamü'l-Kantara fî Ahkâmü'l-Besmele*, Süleymaniye Bağdatlı Vehbi nr. 2011; Muhammed Emin b. Arif el-Buharî, *Ta'lika ala Tefsiri'l-Kâdî fî Beyâni Kevni'l-Besmele*, Süleymaniye Hacı Beşir Ağa nr. 666, vr. 74-75; Muhammed b. Ali el-Farisî, *Hâşiyetü'l-Besmele*, Süleymaniye Bağdatlı Vehbi nr. 94, vr. 102; Muhammed b. Ahmed b. Mahmud el-Kencî (1150), *Zehretü'r-Rabi' Şerhi ma fî'l-Besmeleti min Envai'l-Bedi'* (Şerhu'r-Risâleti'l-Müştemile ala Envai'l-Bedi' li'l-Kenanî), et-Teymuriyye nr. 98/1-99 [Mecâmi' 134];¹⁵³ Muhammed b. Hüseyin Hamidüddin, *Risâle fî'l-Besmele*, Carit (Yehuda) nr. 45 [515-(508)], vr. 198b-205b;¹⁵⁴ Muhammed b. İsa b. Mahmud es-Salihî el-Kenanî (1153), *er-Risâletü'l-Müştemile ala Envai'l-Bedi' fî'l-Besmele*, Berlin Devlet nr. 416/6 [7283 We. 1722/5]; et-Teymuriyye nr. 97/1 [355];¹⁵⁵ Muhammed b. Mahmud b. Abdülhakk et-Trablusî (1109'da sağ), *Mesâil fî'l-Besmele* (Ensari'nin Besmele mukaddimesine yapılmış bir şerhtir), Bağdad Evkaf nr. 149/1-150 [Mecami' 13793/13];¹⁵⁶ Muhammed b. Ömer el-Mağribi el-Karamisî (1073'te sağ), *et-Tealiku's-Seniyye fimâ Yetealleku bi'l-Besmeleti ve'l-Hamdeleti ve's-Salati ala Hayri'l-Beriyye*, Beletiyyetü'l-İskenderiyye nr. 28 [3145/3]; Muhammed el-Amir, *Hâşiye ala Şerhi'l-Besmele li'ş-Şeyh Şa'ban*, Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi nr. 250; Muhammed el-Hafız, *Risâle fî'l-Besme-*

150 *El-Fihris*, II, 743.

151 *El-Fihris*, II, 817.

152 Müellifin vefat tarihi Cariyet Yehuda nr. 45'te ve Bağdad Evkaf nr. 141/1'de yer alan nüshaların fihristinde 1176 olarak kaydedilmiştir. *El-Fihris*, II, 795.

153 *El-Fihris*, II, 759.

154 *El-Fihris*, II, 852.

155 *El-Fihris*, II, 760.

156 *El-Fihris*, II, 743.

le, Beyazıd Devlet Kütüphanesi nr. 8025, vr. 2, istinsah tarihi 980;¹⁵⁷ Muhammed eş-Şahmî, *Şerhu'l-Besmele*, Tunus Vataniyye 72/1 (357);¹⁵⁸ Muhammed b. Ahmed Hatib eş-Şirbini Şemseddin (977/1570), *Mukaddime fi'l-Kelam ale'l-Besmele ve'l-Hamdele*, Zeytinoğlu Kütüphanesi nr. 787, vr. 58-66;¹⁵⁹ Muhammed Nur el-Arabi (1228-1305), *Risâle-i Besmele*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0417_02, vr. 13b-15a; Muhammed Şerhulkenz, *Hulâsatu'l-Mesele fi Şerhi'l-Besmele ve'l-Hamdele*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi nr. 167/1, vr. 1b-23a; Muhyiddin el-Talicî, *Şerhu Besmele*, Konya İl Halk Kütüphanesi nr. 185/6; Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkadir b. Musa (491-561) *Davet el-Besmele*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_1394_02, vr. 22b-24; Mustafa b. Muhammed b. Ahmed b. Musa el-Ârusî (1293), *Risâle fi'l-Kelami ale'l-Besmele ve'l-Hamdele*, Camiatu Ümmi'l-Kura 38/1 [440/4];¹⁶⁰ Necmüddin Ebû'l-Mevahib Muhammed b. Ahmed b. Ali el-İskenderi eş-Şafîi (984), *Risâle fi'l-Besmele ve'l-Hamdele*, ez-Zahiriyye (ع.ق) 143/2-144 (10457);¹⁶¹ Necmüddin Talha b. Abdurrahman, *Risâle fi Esrari'l-Besmele*, Süleymaniye Şehid Ali Paşa nr. 311, vr. 28-37, telif tarihi 1080; Nureddin Ali b. Sultan Muhammed el-Herevi Ali el-Kari (1014/1605), *el-Mes'ele fi'l-Besmele*, Süleymaniye Kütüphanesi Giresun Yazmaları (tüyatok) nr. 3575, vr. 109b-110a;¹⁶² Sadeddin Muhammed b. Müeyyed es-Sufî İbn Hammuye el-Hamevî (650/1252), *Şerh-i Besmele-i Şerif*, Çorlulu Ali Paşa nr. 445, vr. 13; Süleyman el-Azizi ez-Zeyyat (1155'de sağ), *İkdu'd-Dürri'l-Manzum fi Münasebeti'l-Besmeleti lima İštehera mine'l-Ulum*, Kahire Dâru'l-Kütüb nr. 129/2 (4348);¹⁶³ Şemseddin Cüveynî, *Risâletü'l-Besmele*, Millet Kütüphanesi nr. 674, vr. 489b-490a; Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Enbanî (1313), *Risâle fi'l-Kelami ale'l-Besmele*, Kahire Daru'l-Kütüb 52/1 [839] müellif hattı;¹⁶⁴ Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Emiru'l-Kebir (1232/1816), *Risâle fi'l-Besmele*, Camietu'r-Riyad nr. 136/2 (1958), vr. 6, istinsah tarihi 1255;¹⁶⁵ Şemseddin Muhammed ed-Dimyâtî, *el-Kaside-*

157 Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi nr. 8009/2, vr. 5b-7a'da başka bir nüshası daha vardır.

158 *El-Fihris*, II, 864.

159 Eserin, *Risâle fi'l-Besmele ve'l-Hamdele/Risâle fi Şerhi'l-Besmele* gibi isimlerle kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur.

160 *El-Fihris*, II, 816.

161 *El-Fihris*, I, 618.

162 Eserin çok sayıda nüshası mevcuttur.

163 Diğer nüshaları için bkz., *El-Fihris*, II, 761.

164 *El-Fihris*, II, 825.

165 *El-Fihris*, II, 801.

tü'd-Dimyatiye fi't-Tavassül Bismillâh el-Hüsna, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Bölümü nr. 241, vr. 12; Şerefüddin Muhammed el-Hâdî, *Risâle fi'l-Besmele*, Süleymaniye Hacı Mahmud Efendi. nr. 274, vr. 11; Şihabüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdülhak es-Sinbatî (990/1582), *Şerhü'l-Mukaddime fi'l-Kelam ale'l-Besmele ve'l-Hamdele*, Zeytinöğlü İlçe Halk Kütüphanesi nr. 43 Ze 787/1, vr. 56+1. müst. Abdurrahman b. Nureddin, İstinsah tarihi 973; Şihabuddin Ahmed b. Ganim b. Salim el-Ezheri el-Maliki (1126/1714), *Ta'lik ale'l-Besmele*, Bağdad Evkaf nr. 62/1 (Mecami' 5438/4; Berlin 518/2 (2268 Lbg. 1050/4),¹⁶⁶ Şihabüddin Ahmed b. Muhammed el-Mekki el-Hanefi el-Hamevi (1098/1687), *el-Burudü'l-Mu'leme fi'l-Kelami ale'l-Besmele*, Süleymaniye Esad Efendi nr. 3631, vr. 134-150; Şihabuddin Ahmed eş-Şafii Umeyre el-Burulsi (958/1551), *Risâletü'l-Besmele ve'l-Hamdele*, San'a el-Camiu'l-Kebir el-Garbiyye nr. 183, vr. 1-31,¹⁶⁷ Şinvanî Ebû Bekir İsmail b. Ömer b. Ali (1019/1610), *et-Tavaliu'l-Münire ala Şerhi'l-Besmeleti li's-Şeyh Umeyre*, Köprülü Kütüphanesi Mehmed Asım Bey, nr. 22, vr. 44; Şeyh Mevlânâ, *Kıyasü'l-Besmele*, Isparta Uluborlu Kütüphanesi nr. 1860, vr. 80; Taha b. Mustafa el-Yusufi, *Şerhu Tuhfeti'l-Kemele bi-Esrari'l-Besmele*, Beyazıd Devlet Kütüphanesi nr. 392, vr. 32, istinsah tarihi 1127; Takiyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Futuhi İbnü'n-Neccar (972/1564), *Risâle fi Hel Yecuzü Vaslû'l-İstiaze bi'l-Besmeleti em Lâ*, Süleymaniye Esad Efendi nr. 3639, vr. 18-19; Takiyyüddin Muhammed b. Ebi'l-Vefa el-Hamevi el-Halveti (1034'te sağ), *et-Tuhfeti'l-Mükmile fi Şerhi'l-Besmele*, Berlin nr. 254/3 (3446. We. 1633/6), vr. 62-69;¹⁶⁸ Yusuf b. Mustafa es-Sâvî (1241), *Risâle fi'l-Besmele ve'l-Hamdele*, Camiatü Karyuns el-Merkeziyye nr. 48/1 (761); Aynı müellif, *el-Fevâidu'l-Mufassala fi'l-Kelami ale'l-Besmele (Şerhu'l-Besmele)*, Tunus el-Vataniyye nr. 81/2 (1352), vr. 24, istinsah tarihi 1214,¹⁶⁹ Yusuf b. Said b. İsmail el-Maliki el-Ezheri es-Safati (1193'te sağ), *Risâle Tetealleku bi'l-Besmele fi İlmi'n-Nahv*, Kahire Daru'l-Kütüb nr. 352/1.¹⁷⁰

166 Eserin, *Ta'lik ale'l-Besmele/Risâle ale'l-Besmele/Şerhu'l-Besmele* gibi adlarla çeşitli kütüphanelerde nüshaları mevcuttur. *El-Fihris*, II, 748.

167 Bu risâle Celal el-Mahalli'nin *Minhac Metni ve Şerhi* ile alakalı bir Hâşiyedir. *El-Fihris*, I, 603.

168 *El-Fihris*, I, 643.

169 *El-Fihris*, II, 805.

170 *El-Fihris*, II, 781.

Sonuç

Besmele, Kur'an ve sünnette önemli bir yeri olan, her işin başlangıcı olması yönüyle günlük hayatta çok tekrarlanan bir âyet olduğundan kıraat, tefsir, tasavvuf, edebiyat gibi alanlarda yazılan eserlerde ele alındığı gibi müstakil çalışmalara da konu olmuştur. Sözkonusu çalışmalar genel olarak “Besmele Tefsiri”, “Besmele Risâlesi”, “Besmele Şerhi” gibi isimlerle anılmaktadırlar. Bu makalede, resmi kütüphanelerde ve katalog kayıtlarında adına yer verilen toplam 51 besmele risâlesi tespit edilip incelenmiştir. Bu eserlerin tamamı araştırma esnasında görülmüş olup, bazılarının birden fazla nüshası gözden geçirilmiştir. Bahsi geçen risâlelerin 45 tanesinin dili Arapça olup bunların 39'u yazma 6'sı matbudur. 6'sının dili ise Türkçe'dir. Dili Türkçe olanların 5 tanesi yazma bir tanesi matbudur. Ayrıca İslam dünyasının farklı coğrafyalarında telif edilen besmele risâlelerinden tespit edilebilenlerin toplu bir listesi sunulmuştur. Bununla birlikte şunu da ifade etmek gerekir ki, henüz kayda geçmemiş ya da şahıs kitaplıklarında olup da araştırmacıların haberdar olmadığı başka besmele risâlelerinin olma ihtimali de vardır. Dolayısıyla araştırmalar devam ettikçe yeni eserlere ulaşma olasılığı bulunmaktadır. Bu yüzden Osmanlı döneminde yazılan besmele risâlelerini sadece burada zikredilenlerden ibaret saymayıp bunlara yenilerinin ilave edilebileceğini belirtmek gerekir.

Bu eserlerin genelinde, bismelenin ahkamından faziletine, imlasından kıraatine kadar, konu ile ilgili hemen her mesele çeşitli tefsir yöntemleriyle ele alınırken, bir kısmında, sadece besmeleye dair belli konulara yer verilmiştir. Bunlar, sûre başlarında yer alan besmelelerin müstakil bir âyet olup olmaması, namazda gizli ya da aşık okunması, yerine göre farz, vâcip, sünnet, mendup, haram ve mekruh gibi hükümlerinin bulunması, her esere besmele ile başlamanın gerekliliği, besmele ile hamdele arasındaki farklar, besmeleye “ba” harf-i cerri ile başlanmasının nedenleri, “ba” harf-i cerrinin i'rabdaki yeri, müteallakı, müteallakın hafzedilme gerekçeleri, ibarenin “billâhi” şeklinde değil de “bismillâhi” şeklinde gelmesinin incelikleri, “ism” kelimesinin iştikakı, başındaki hemzenin düşme nedenleri, isim-müsemma tartışmaları, lafza-i celâlin kökeni, türevi, manası, i'rabı, rahmân ve rahîm isimlerinin iştikakı, kökeni, manaları, farkları, i'rabdaki yerleri şeklinde özetlenebilir. Alimler, besmele ile ilgili bu ve benzeri konular üzerinde durmuşlar, çeşitli görüşleri nakletmişler, yeri geldikçe gerekli değerlendirmeleri ve açıklamaları yapmışlardır.

Osmanlı ulemasının telif ettiği besmele risâlelerinin temel kaynakları arasında Zemahşerî ve Beydâvî'nin tefsirleri ile bunların hâşiyeleri ilk sırayı almaktadır. Özellikle Teftâzânî ve Cürcânî'nin Keşşâf hâşiyelerini zikretmek gerekir.

Ayrıca Basra ve Kûfe dil ekollerinin görüşlerine sık sık atıflarda bulunulduğu görülür. Sîbeveyh, Ferrâ, Suyûtî, Fîrûzâbâdî gibi dil üstatlarının açıklamalarına genişçe yer verilir. Bunların dışında fıkıh, tefsir, tasavvuf ve dil alanında yazılan çok sayıda esere müracaat edildiği söylenebilir.

İncelenen risâlelerin ekseriyeti ilim ehli için telif edilmiş olmakla birlikte hedef kitlenin halk olduğu risâleler de yazılmıştır. Söz konusu risâleler genelde telif türü eserlerdir. Ancak nadiren de olsa şerh, hâşiyeye ve tercümelere rastlanmıştır. Bu eserlerin bir kısmının kendilerine has özellikleri olsa da büyük çoğunluğun metot ve muhteva bakımından benzer özelliklere sahip olduğu görülmüştür.

Kaynakça

Abay, Muhammed, “Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, cilt 9, sayı 18, 2011.

_____, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 1999/1.

Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs ammâ-Ştehera mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.

Akgündüz, Ahmet, “Ebüssuûd Efendi”, *DİA*, cilt 10, 1994.

_____, “Güzelhisârî Mustafa Hulûsî”, *DİA*, cilt 14, 1996.

Akpınar, Cemil, “Dâvûd-i Karsî”, *DİA*, cilt 9, 1994.

Altıkulaç, Tayyar, “İzmirî Mustafa”, *DİA*, cilt 23, 2001.

Atâî, Nev'izâde, *Hadâîku'l-Hakâik fî Tekmileti's-Şekâik (Şekaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri içinde)*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989.

Baltacı, Burhan, *Müstakil Âyet Tefsirleri –Kastamonu Yazmaları-*, Bursa, Emin Yayınları, 2013.

Bankır, Malik, “Telif ve Tercüme Bir Eser: Şerh-i Cezire-i Mesnevi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, sayı 27, Erzurum, 2005.

Bayraktar, Mehmet, “Dâvûd-i Kayserî”, *DİA*, cilt 9, 1994.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakatü'l-Müfessirin-*, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 1974.

Bozyiğit, Ahmet, “Akkirmânî'nin Felsefî Görüşleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Mugîre b. Berdizbeh el-Cûfî el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî, (Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf el-Kütübü's-Sitteh)*, Riyad, Dâru's-Selâm, 2008.

Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, Matbaai Âmire, 1333.

Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kurân*, Beyrût, Dâru'l-Fikr, ts.

Can, Ali, “Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 14, sayı 1, 2012.

Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslam*, Bağdad, 1377/1957.

Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b Ahmed, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk., Şuayb Arnavut, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2004.

Derman, M. Uğur – Uzun, Mustafa, “Besmele”, *DİA*, cilt 05, 1992.

Doğan, İshak, *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2011.

Duran, Hamiye, *Besmele Tefsiri, Alevi-Bektaşî Klasikleri I*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

_____, “Besmele Tefsiri”, *Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Bahar 2005/33.

Düzenli, Yaşar, “Balıkesir’li Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 3, sayı 4, yıl 2000.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas b. İshak b. Beşir, *Süneni Ebû Dâvûd, (Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf el-Kütübü's-Sitteh)*, Riyad, Dâru's-Selâm, 2008.

El-Fihrisü's-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabîyyi'l-İslâmîyyi'l-Mahtut, Ulumu'l-Kur'ân Mahtutatu't-Tefsir ve Ulumuhu, Amman, nşr., Müessesetü Âli'l-Beyt, 1989.

Fazlıoğlu, İhsan, “Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Davud el-Kayserî”, *Uluslararası Davud el-Kayserî Sempozyumu*, Kayseri, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 1998.

Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-Şekâik fî Hakkı Ehli'l-Hakâik (Şekaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri içinde)*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989.

Gözübüyük, İbrahim Nesimî, “Gözübüyükzâde İbrahim Efendi,” *DİA*, cilt 14, 1996.

Gözübüyükzâde, İbrahim Efendi, *Mecmu'atü'r-Resâil*, İstanbul, Dârü't-Tıbaâtî'l-Âmire, 1274.

Gül, Ayşe, “Mustafa B. Bekir Güzelhisârî ve Mûribu'l-Avâmil'i,” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2006.

Güney, Ahmet Faruk, “Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, sayı 18, 2005/1.

Gür, Süleyman, “Cemâl-i Halvetî el-Aksarayî'nin Envârü'l-Kulûb/el-Merâtib mine't-Te'vilâti'l-Kur'aniyye Adlı Eseri”, *I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (Tarih, Kültür, Din, Medeniyet) Tam Metin Kitabı*, Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih Ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, 2016.

Hatîp el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdî, *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, thk, Mahmut Tahhan, Riyad, Mektebetü'l-Meârif, 1989.

<http://doczz.biz.tr/doc/184052/tarihi-%C5%9Şahsiyetler>. Erişim Tarihi: 08.10.2017.

<http://katalog.ibb.gov.tr/Yordam01.htm>

<http://ktp.isam.org.tr>

<http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/islamAlimleriAnsiklopedisi/Detay/Karahisari-Seyyid-Ibrahîm-bin-Osman-bin-Muhammed/3783>. Madde Erişim Tarihi: 08.10.2017.

<https://muratdursuntosun.wordpress.com/2012/01/19/hattat-ahmed-semseddin-karahisari/>. Madde Erişim Tarihi: 08.10.2017.

<http://www.mkutup.gov.tr/>

<http://www.yazmalar.gov.tr/>

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid b. Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i İbni Mâce (Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf el-Kütübü's-Sitteh)*, Riyad, Dâru's-Selâm, 2008.

İpşirli, Mehmet, “Sâdî Çelebi”, *DİA*, cilt 35, 2008.

İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, tsh. Kilisli Rifat Bilge, İbnülemin Mahmûd Kemâl İnal, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951.

Kahraman, Abdullah, “Tarsûsî Mehmed Efendi”, *DİA*, cilt, 40, 2011.

Kara, Mustafa, “Abdullah Bosnevî”, *DİA*, cilt 1, 1988.

Kaya, Mehmet, “Tefsir Ekolleri Perspektifinden Kur'an'ın Çok Boyutlu Yorumu: Besmele Örneği”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 14, sayı 27, 2015/1.

Kaya, Murat, “Tanzimât'tan II. Meşrûtiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercüme Ve Tefsirleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Dımeşk, Müessesetü'r-Risâle, 1957.

Kesik, Beyhan, “Ayaklı Kütüphane Müftüzâde Seyyid Mehmed Emin Efendi”, <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=3333>, Erişim Tarihi, 23.11.2017.

Koca, Ferhat, “Emîr Pâdişâh”, *DİA*, cilt 11, 1995.

_____, “Hâdimî Abdullah”, *DİA*, cilt 15, 1997.

_____, “Molla Hüsrev”, *DİA*, cilt 30, 2005.

Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr, *el-Câmi' li Ah-kâmi'l-Kur'ân*, thk, Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Lübnân, Müessesetu'r-Risâle, 2006.

Mecdi Mehmed Efendi, *Hedâiku'ş-Şekâik (Şekâik-i Numaniye ve Zeyilleri İçinde)*, I, 135, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989.

Mustafa Cem'i, *Burhanü'l-Müttekin Tercüme-i Hadis-i Erbain*, İstanbul, Matbaa-i Şeyh Yahya, 21 Zilkade 1290/1873.

Namlı, Ali, “İsmail Hakkı Bursevî”, *DİA*, cilt 23, 2001.

Ocak, Ahmet Yaşar, “Hacı Bektâş-ı Velî”, *DİA*, cilt 14, 1996.

Ömer b. Abdülgaffar, *Fevâidü'l-Hamdiyye fî Usulî'l-Meâni'l-Şükriyye*, İ. B.B. Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları nr. OE_Yz_0573_04.

Özcan, Tahsin, “Saçaklızâde Mehmed Efendi”, *DİA*, cilt 35, 2008.

Öztürk, Erdem Can, “Şeyhoğlu'nun Havâss-ı Esmâ-i Hüsnâ'sı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt 8, sayı 36, Şubat 2015.

Öztürk, Eyüp, “Kadızâdeli-Halvetî Kamplaşmasında Amasyalı Bir Âlim: Akdağlı Mustafâ Efendi”, *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı – II*, Ankara, Kıbrıs Balkanlar Avrasya Türk Edebiyatları Kurumu Başkent Kılış Matbaacılık, 2017.

Ramazanoğlu, Mahmud Sami, *Fatiha Suresi Tefsiri*, İstanbul, 1984.

Sadak, Bekir, “Bosnevî”, *DİA*, cilt 6, 1992.

Salah Muhammed el-Haymi, *Fehârisü Ulumi'l-Kur'âni'l-Kerim li Mahdû-dâtü Dâri'l-Kütübi'z-Zahirîyye*, Dimeşk, 1983.

Sarı, Necmi, “Kendi Dilinden İsmâil Hakkî Bursevî'nin Hayatı ve Şahsiyeti”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt II, sayı 1, 2015.

Sarıkaya, Yaşar, “Osmanlı Anadoluşunda Parlayan Bir Eğitim Merkezi: Hâdimî Medresesi ve Kütüphanesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, cilt, XLII, 2013.

Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmanîyye*, yay. haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Keskin, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1995.

Şen, Ziya, “İstiâze ve Besmele”, *Diyanet İlmî Dergi*, sayı 1, 2004.

Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekayii'l-Fudalâ (Şekaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri içinde)*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1989.

Tahir, Bursalı Mehmet, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333.

Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku 'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi 'd-Devleti 'l-Osmâniyye*, çev. Muharrem Tan, İstanbul, İz Yayıncılık, 2007.

Tayşi, Mehmed Serhan, “Cemal-i Halvetî”, *DİA*, cilt 7, 1993.

Tezcan, Tuğrul, “Besmele Şerhi ve Risâletü'n-Nûriyye'de Dâvûd Karsî'nin Tefsir Yöntemi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, cilt 5, sayı 4, (Nisan Özel), 2016.

Turan, Şerafettin, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, cilt 25, 2002.

Uzun, Mustafa, “Ganîzâde Mehmed Nâdirî”, *DİA*, cilt 13, 1996.

Yayla, Mustafa, “Hâdimî, Ebû Saîd”, *DİA*, cilt 15, 1997.

Yıldız, İbrahim, “Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 2015/1.

Yıldız, Sâkıb, “Akkirmânî”, *DİA*, cilt 2, 1989.

Yılmaz, Hasan Kâmil, “Hâşim Baba”, *DİA*, cilt 16, 1997.

Yüksel, Emrullah, “Birgivi”, *DİA*, cilt 6, 1992.

Yüksel, Yakup, “Beydâvî Tefsiri'nde Besmele Tahlili”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 14, sayı 26, 2012/2.

Zağrâvî, Mustafa b. Halil, *Risâletü'l-Besmele*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1269.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâyiki Gavâmizi 't-Tenzîl ve 'Uyûni 'l-Ekâvil fî Vücûhi 't-Te'vîl*, thk., Halil Me'mûn, Beyrût, Dâru'l-Marife, 2009.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabin ve'l-Müsteşrikin* (I-VIII), Beyrut, Dâru'l-İlmi'l-Mellâyin, 1995.

